

Caert Thresoor

De manuscriptglobe
van Blaeu-Vingboons
in Moskou

Schotanus' *Friesche Atlas*
als politieke stellingname

Vroeg zeventiende-eeuwse
verveningskaarten van
Zuidwest-Drenthe

2008 - 4

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- Igor Fomenko
89 **De manuscriptglobe van Blaeu-Vingboons in Moskou**
- Jan Willem van Waning
97 **Schotanus' Friesche Atlas als politieke stellingname**
- Egbert Brink
104 **'Als off men daer sellfs in locu waer'**
Vroeg zeventiende-eeuwse verveningskaarten
van Zuidwest-Drenthe
- 111 **@ la Carte**
- 112 **Varia Cartographica**
- 115 **Besprekingen**
- 121 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**
- 123 **Overzicht inhoud 27ste jaargang 2008**

Afbeelding omslag:

Deel van de kaart van de Hoeksche Waard en IJsselmonde, ca. 1500 (Nationaal Archief, toegang 4, VTH, nr. 1889).

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Elger Heere, prof. dr F.J. Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.maphist.nl/ct> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

E. Heere, Faculteit Geowetenschappen, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht;
e-mail: redactie-ct@maphist.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie:

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 25,00;
België € 28,00; buitenland € 36,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.

Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt
de onderstaande

Vrienden
van

M. Ostermann, Monnickendam

G. van Loon, Antwerpen

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride, USA

P. van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem
www.bubbkuyper.com

Boekhandel de Bengel, Dordrecht
www.debengel.net

Leen Helmink, Amersfoort
www.helmink.com

Caert-Thresoor

Restauratie-Atelier Helmond bv

**Restauratie en conservering van papier,
leer en perkament**

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

**Uw waardevolle documenten gaan
bij ons door vakkundige handen.**

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel.: +31 (0)492 - 55 39 90

Fax: +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

Dr. I.K. Fomenko is senior wetenschappelijk medewerker van de afdeling Kartografie van het Nationaal Historisch Museum te Moskou.

De manuscriptglobe van Blaeu-Vingboons in Moskou

Cuba.

Patriarch Nikon verwierf alle delen van de wereldatlas van Blaeu. In het kasboek van de huiskas van de Patriarch, samengesteld in het jaar 7166 (1658) op bevel van tsaar Aleksej I, staat te lezen: 'boven in het stenen huis. Zeven boeken in witte banden, grote gedrukte boeken in het Latijn, en daarbij op bevel van de oude Arsenij Grek, een boekbeschrijvende de gehele wereld, een boek beschrijvende alle overzeese gebieden.

twee boeken over kosmografie van het derde deel, één met aanvullingen, [...]'.⁴ Deze atlas is in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw in het Russisch vertaald door Epifanij Slavinefskij en assistenten;⁵ een vertaling wordt bewaard op de afdeling handschriften van het GIM. Na het tijdperk van Aleksej I bleven enkele globes achter in de Wapenzaal, die al snel interesse wekten bij Peter de Grote. In 1682 liet Peter de globe restau-

rerer: 'De eerste maart, op bevel van de grootvorst en tsaar Peter Alekseevitsj, [...] is naar de Wapenzaal gebracht, de globe, [...] om opnieuw gemaakt te worden. En die globe, voor reparatie, is aan het atelier van de buitenlandse horlogemaker Ivan Jakovlev, en volgens hem zijn er nodig voor de reparatie van de globe: koperdraad, dik, zes pond; Aleksandrijns papier, tien vellen; vijftien verse eieren. Van de bovenstaande lijst zijn de zes ponden koperdraad gekocht in de rij van drogisterijen, bij de koopman Ekim Ivanov, en de tien vellen papier zijn gekocht in de rij van de groenten, bij de koopman Kusma Lukjanov.⁶ En geef aan hen het geld: aan Ekim Ivanov, 6 altyn per pond, dus 1 roebel, 2 altyn en 4 denga, en aan Kusma Lykjanov, voor de tien vellen Aleksandrijns papier, 6 altyn en 4 denga. In totaal 1 roebel, 9 altyn en 2 denga, en het koper en het papier zijn gegeven aan de buitenlander Ivan Jakovlev.⁷

In jaargang 195 van de Kanselarij van Hofzaken van 1686 is te lezen: 'In het jaar 195 op 30 september wenste de Tsaar en Grootvorst Peter Alekseevitsj [...] in de Grote Wapenzaal te zijn en beval dat bij hem, de grootvorst, in huis werd gebracht... de grote globus...' ⁸ Al in 1692 was de liefde van de tsaar voor globes zozeer gegroeid, dat hij, niet tevreden met de collectie van zijn vader, 'twee globes van overzee naar de stad Archangelsk' bestelde.

Al het voorgaande versterkt de legende dat de grote bronzen globe, bewaard in het GIM, tijdens de regeerperiode van Aleksej I in Moskou belandde.

In de literatuur dook al in de tweede helft van de achttiende eeuw een verhaal op over het geschenk 'van de Verenigde Provinciën' aan tsaar Aleksej 'van een bronzen bol [...] die een diameter van 7 voeten heeft en is gemaakt in het jaar 1650 door de erven van de geroemde geograaf Willem Blaeu'⁹ als dank voor de rol van vredestichter van de Russische macht in het conflict tussen Nederland en Engeland, wat zeer schadelijk was voor de internationale handel van de Nederlanders.¹⁰

Geruchten over dit geschenk hingen samen met de verhuizing van de 'bronzen bol' in 1752 naar de Petersburgse Academie van Wetenschappen (Akademia Nauk) in ruil voor de beroemde Gottorfer globe. Deze globe, 'hebbende een diameter van 11 voeten' en een gewicht van ongeveer 3,5 ton, was

Spanje en Portugal.

gemaakt in 1664 tijdens de regeerperiode van hertog Christiaan, en in 1713 door de hertog van Holstein cadeau gedaan aan Peter en was zwaar beschadigd tijdens de brand in de Kunstkamer in 1747.¹¹ Maar het is een feit dat het geschenk nergens in de documentatie is terug te vinden: noch in de Nederlandse archieven, noch in Rusland, wat heeft geleid tot twijfel aan het bestaan van de globe. Onderzoek in documenten uit de tijd van Peter de Grote wierp wel zijn vruchten af. In een briefwisseling van Peter met zijn vaste handelscontact in Amsterdam, de Nederlandse koopman Christopher Brant (die in 1706 in Nederland was en daarvoor in Moskou had gewoond),

geeft eindelijk de mogelijkheid om te onderzoeken hoe de grote bronzen globe in Moskou terecht kwam. In een brief van Peter aan Christopher Brant van 29 januari 1707 staat te lezen: "Ook zou ik willen weten, over de bronzen globe, die ik in Amsterdam gezien heb, waar is die nu, en, mocht hij nog niet verkocht zijn, welk bedrag kost die nu."¹²

Brant antwoordt in zijn brief van 17 mei 1707: "De grote bronzen globe, die u gezien heeft, is daar op dit moment nog bewaard; het schijnt dat hij [een zekere man, genaamd Gijsen, die herhaaldelijk wordt genoemd in deze lange brief en via wie enkele handelsovereenkomsten tot

De grote bronzen globe van het Nationaal Historisch Museum te Moskou.

Rusland.

stand zijn gekomen] hem zal verkopen, en, bij navraag naar het bedrag, vroeg hij 6000 guldens, en ik vermoed, dat hij ook met aanzienlijk minder genoegen neemt. Als uw wens is, om hem te kopen, dan vraag ik u zo snel mogelijk hierover een besluit te nemen, opdat ik hem [Gijsen] in overleg dan zo goedkoop mogelijk kan kopen en met alle toebehoren kan klaar maken, opdat ik hem de komende lente naar de stad [Archangelsk] kan zenden.”¹³ In een brief aan Brant van 17 juni 1707 schrijft Peter: “Laat u de grote bronzen globe alstublieft niet ontglippen, maar koop deze allengs zo goedkoop mogelijk, desnoods pas over een jaar.”¹⁴

Zeer snel, op 16 augustus 1707, antwoordt Brant aan Peter: “De grote bronzen globe zal allengs en in overleg worden gekocht en naar u verzonden.”¹⁵ In 1710 is de globe onderweg naar Rusland. In zijn brief aan de Moskouse gouverneur Tichon Nikititsj Stresjnev van 7 juni 1710 geeft Peter de Grote instructies voor het gereedmaken van de expositiezaal en eisen voor de bewaring van de globe, die de verbeelding van Peter in

de tijd van het Grote Gezantschap zozeer had geraakt, dat hij deze had onthouden, zoals blijkt uit zijn correspondentie: “Vind voor de globe een of andere speciale, droge kamer in het Kremlin, die brandveilig is, en, de deuren opengebroken hebbend, plaats de globe in deze. Als een dergelijke ruimte niet gevonden wordt, plaats dan bij de Granovitaja zaal of bij een of andere andere zaal op het plein bij de muur een gebouwtje”¹⁶ en plaats die globe daarin en dek deze goed af en maak aan de zijkant grote ramen voor de wind, zodat deze er doorheen kan waaien, en doe glazen venstertjes in de ramen bij slecht weer.”¹⁷

De lange reis over de uitgestrekte Russische gebieden bleek een te zware onderneming te zijn voor de Europese zeldzaamheid. In mei 1711 gaf men de staat van de globe weer in de stukken van de Regerende Senaat: “Op bevel van de Grote Senaat van de Staat verordenen wij: de globus, die op 6 maart vanuit de Granotivaja zaal is overgebracht en neergezet in het gebouw, dat aan Ivan Zarudnev was voor de Burchtzaken [...]

om de bovengenoemde globe te bekijken of er niet enige beschadiging of bederf was, en [de globe] bekijkend, indien beschadigd, dat deze gerepareerd en opnieuw gemaakt wordt. En op 9 mei, na het bekijken en volgens beschrijving door Ivan Zarudnev liet van het lichaam van de globe op veel plaatsen het houtsnijwerk los, en tijdens het overbrengen van de globe van de ene plek naar de andere plek vielen die zachte stukjes eraf, en het lichaam van de globe moet worden gerepareerd, en opnieuw gemaakt worden.”¹⁸ Op 16 maart 1711 bestudeerde de Deense wetenschapper Just Jul, die van 1709 tot 1712 in Rusland was, de ‘globus terrestres’ in het Kremlin. In zijn dagboek schreef hij het volgende: ‘De zestiende. Lopende naar de stad [het Kremlin], kwam ik toevallig de tsaar tegen... [die op dat moment een inspectie van de soldaten uitvoerde] voor zijn vertrek gebod de tsaar de wereldbol naar het huis te brengen en neer te zetten onder een hemel van tafzijde. Die globe is uit brons, 6 voeten in diameter. Hij werd in Nederland besteld door de overleden

Zweedse koning; in het begin kostte deze 16.000 rijksdaalders, maar omdat de koning stierf voor het voltooiën van de globe, en de heersende koning deze niet nodig had, kocht de tsaar hem aan voor 1800 rijksdaalders.¹⁹

De globe werd, zoals wij zullen zien, het allereerste stuk in het 'Volksmuseum' van het Kremlin, dat model stond voor de Kunstkamer en de kabinetten van zeldzaamheden, zoals de diplomaat in Rusland Christofor Weber, afkomstig uit Braunschweig en wonende in Moskou van 1714 tot 1719, getuigde: 'Maart 1716. In Moskou toont men nu de wereldbol. Geplaatst in een klein, speciaal voor dit doel gebouwd huisje en door een meester met de hand gemaakt in Nederland, niet veel jaren geleden; naast de globe ligt een sloep met twee paar roeispanten, gemaakt door de handen van tsaar Michail Fjodorovitsj zelf, en nu bewaard in dat gebouw, als unicum.'²⁰

Hieruit volgt dat Weber de zoveelste portie 'vervormde informatie' ontving, evenals de eerder genoemde Just Jul, dat de globe niet lang daarvoor in Nederland werd gemaakt. Een vergelijking van deze beide verklaringen over hoe de globe in Rusland terecht kwam bracht ons op de gedachte dat de globe pas in de achttiende eeuw werd naar Rusland is gebracht.

Wie is de maker van de globe?

Wij zullen proberen dit vraagstuk via twee wegen op te lossen: aan de ene kant, uitgaande van documentatiemateriaal, en aan de andere kant, uitgaande van wat de globe zelf ons vertelt.

De afwezigheid van een cartouche en andere opschriften zoals de opdracht, de naam van de auteur e.d. geeft aan dat de globe is gemaakt voor de verkoop, en niet voorbestemd was als geschenk voor iemand – want dan zou diens naam niet ontbreken. Gewoonlijk is een aardglobe onderdeel van een paar, met de hemelglobe als tegenhanger. Het grootste paar globes in de zeventiende eeuw bedoeld voor de verkoop had een diameter van 68 cm. De globe in het GIM is bijna 2,5 keer zo groot, wat betekent, dat de koper niet onbemiddeld moest zijn.

Op 20 december 1667, na het middaguur, leidde Pieter, de zoon van Joan Blaeu, als gids en begeleider van Cosimo III de Medici naar 'het huis van een particulier, om een hemelglobe te zien, volledig uit metaal gemaakt, met een diameter

van ongeveer 4 ellen, een prachtig werk, speciaal gemaakt voor de koningin van Zweden [Christina].²¹

Een jaar later, in 1668, kon de Engelse reiziger Edward Browne (1644-1708),²² afgestudeerd in Cambridge, arts en schrijver-biograaf, bij een bezoek aan Amsterdam niet voorbijgaan aan een bezienswaardigheid als de wederhelft van de hemelglobe – een aardglobe (Browne's aantekeningen zijn geschreven als brieven aan zijn vader, waardoor ze als zeer betrouwbaar beschouwd kunnen worden). De nieuwsgierige Engelsman, die op nauwkeurige wijze het oppervlak van de globe onderzocht, schreef: 'Ik zag een globe, te koop gezet, gemaakt door Vingboons, met een diameter van 6 tot 7 voet, kostende 16.000 guldens; één enkele meridiaan uit messing kost 1000

guldens. De globe is gemaakt van koperen platen, voortreffelijk geschilderd, met daarop alle nieuwe ontdekkingen, zoals Anthony van Diemensland (Tasmanië), ontdekt in 1642 en gelegen op 42 graden zuiderbreedte en 170 graden lengte, en ook dat wat zich ten noordwesten van Japan bevindt; en ook Nova Zembla is afgebeeld, en ook de Tartaarse Zee voorbij de Straat van Wajgatsj, Nieuw Nederland, West Friesland (Groenland), de Noordkaap en nog veel meer.'²³

Hieruit is bekend wie de globe gemaakt heeft (Vingboons) en wie hem besteld heeft (Christina van Zweden). De geschriften van een tijdgenoot, de Deense wetenschapper Just Jul, maken nog veel meer duidelijk over het lot van die globe. Het is niet verbazingwekkend dat

Vuurland met Kaap Hoorn.

Christina van Zweden een dergelijk paar globes bestelde bij de firma Blaeu, in die tijd het beste adres voor kaarten, atlassen en globes. De koningin van Zweden was een zeer goedopgeleide en in het oog springende vrouw (zij regeerde vanaf haar achttiende, van 1644 tot 1654). Ze sprak niet minder dan zeven Europese en oude talen; op haar twaalfde hield zij een rede over oude talen; ze was zeer enthousiast over verschillende wetenschappen, en astronomie was haar geliefde onderwerp.

Al haar wetenschappelijke studies en andere tijdsbestedingen waren echter een te grote aanslag op de Zweedse staatskas. De Rijksdag in Uppsala in 1654 dwong haar afstand van de troon te doen ten gunste van haar neef Karel Gustaaf van de Palts. Nog voor haar troonsafstand had zij zich in het geheim bekeerd tot

het katholicisme en daarna vertrok zij naar Rome. Zij was al niet meer in staat de bestelling te betalen en de globes bleven in Amsterdam. Over de hemelglobe is niets meer bekend, maar zijn 'wereldse broeder' wachtte op Peter de Grote (helaas is het nog niet duidelijk waar in Amsterdam Peter de globe heeft gezien). De maker van de globe, Joannes Vingboons (1617-1670) had in 1648 een contract gesloten met Joan Blaeu, en vanaf het midden van de jaren vijftig werd hun samenwerking nog hechter werd. De 'terminus post quem' voor de globe is dan 1648 (het begin van Vingboons' werkzaamheden voor Blaeu), en de 'terminus ante quem' is 1668 (de aantekeningen van Edward Browne), maar als we de rekening houden met de troonsafstand van de opdrachtgeefster Christina van Zweden dan kan de uiterste datum ook 1654 zijn.

Karavaan bij Sakhara.

Kan het kaartbeeld het auteurschap van Vingboons en de datering van de globe bevestigen?

Uit vergelijking van het kaartbeeld op de globe met de Vingboons-Atlas uit het Nationaal Archief in Den Haag (gebruik is gemaakt van de facsimile-uitgave) blijkt dat beide van de hand van één en dezelfde meester zijn. De overeenkomsten betreffen het kleurgebruik van de contouren van oevers, rivieren, bergen, eilanden en koloniaal bezit; de uitbeelding van orografische en hydrografische elementen en de ligging en contouren van eilanden en ondieptes; het handschrift en de plaatsing van de toponiemen en de verklarende tekens voor bewoond gebied (dit is vooral karakteristiek voor Afrika). Deze karakteristieke kenmerken komen vooral voor bij de volgende regio's: het eiland Hispaniola (Vingboons-Atlas, kaart 51), het westelijke en zuidwestelijke deel van de kust van de Zwarte Zee (vooral overeenkomend zijn de toponiemen van de kustlijn; kaart 13), de regio Zuidoost-Azië (Cambodja, Maleisië, Sumatra, enz.; kaart 6), het noordoostelijke deel van Zuid-Amerika (kaart 8), Arabië (kaart 12), Oost-Afrika, Equatoriaal-Afrika (in de omgeving van het grote meer) en het eiland Madagaskar met omliggende eilanden en ondieptes (kaart 4).

Wat betreft de datering concentreren we ons op de Europese koloniale gebieden en in de eerste plaats op de Nederlandse landen die in de zeventiende eeuw zijn ontdekt (niet voor niets maakte Edward Browne in zijn memoires speciale melding van de overzeese gebieden).

Over Nieuw Zeeland, Anthony van Diemensland (Tasmanië) en Australië is er een reeks legenda's, waarin zich de geschiedenis van de ontdekking door Nederlandse zeelieden ontvouwt, bij Kaap Leewin: 't Landt van de Leewin. 1622 Aengedaen'; daarnaast staat nog een legenda: 't Landt van P. Nuylt opgedaen met 't Gulden Zeepaerd van Middelburgh. Anno 1627 den 26 January'; in het westen 'Hollandia Nova - G.F. de Wits Landt. Detecta 1628'; in het midden 'Hollandia Nova, detecta 1644'; de resultaten van de eerste expeditie van Abel Tasman vinden uitdrukking op de globe in de legenda '[Landt van Die]mens. Anno 1642'. De laatste datum van de informatie op de globe is dus 1644.

Uit onderzoek van andere opschriften en wereldkaarten volgt een treffende gelijkheid tussen het kaartbeeld van de globe

in de regio van het 'Zuidcontinent' en, bijvoorbeeld, de wereldkaart van Joan Blaeu van 1655-1658 (bewaard in het Nederlands Scheepvaartmuseum van Amsterdam) en de overzichtskaart uit ca. 1670 van de reizen van Tasman in de Atlas Blaeu-Van der Hem²⁴ (bewaard in de Oostenrijkse Nationale Bibliotheek), waar de resultaten van de Nederlandse expedities in de Australische wateren zeer gedetailleerd zijn opgetekend.²⁵ De kaart uit de Atlas Blaeu-Van der Hem heeft een zeer uitgebreide legenda, die bijna de helft van Nieuw Nederland invult en verhaalt van de tocht van Tasman en zijn ontdekkingen in 1642 en 1643. De conclusie dringt zich op dat al deze kaarten hetzelfde prototype hadden: een zeer recente kaart van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, waarvan Joan Blaeu van 1638 tot 1673 de officiële kartograaf was. Zijn taakbeschrijving was als volgt: de leiding over de samenstelling van kaarten van de overzeese gebieden, de correctie van deze kaarten in overeenstemming met nieuwe gegevens en de levering van nieuwe kaarten aan uitvarende schepen. Vergelijking van het kaartbeeld van de globe met diverse andere kaarten geeft een benedengrens van de datering 1644 en een bovengrens van 1658 tot 1670. De datering op basis van de documentatie en getuigenissen in brieven (1648 tot 1654/1668) is rekening houdend met de bijzonderheden van dit type bronnen, meer aan te bevelen.

Oostzeegebied.

De Kaspische Zee.

Om de datering nog verder aan te scherpen kijken we naar het kaartbeeld van de globe zelf. Nauwkeurig onderzoek van de landsgrenzen en de politieke samenstelling van Europa, weergegeven door contouren (stippellijnen en puntjes) en door verschillende kleuren, toont aan dat de kaart van Europa getekend is zonder rekening te houden met de vele wijzigingen na de beëindiging van de Dertigjarige Oorlog. Deze oorlog eindigde in 1648 met de ondertekening van de Vrede van Münster als resultaat waarvan de politieke kaart van Europa werd herzien, vooral het centrale deel. Onderzoek van de Nederlandse koloniale gebieden op de globe (waaraan de kunstenaar vanzelfsprekend extra aandacht heeft besteed) toont aan dat waar de Verenigde Provinciën politiek aanwezig zijn, alle toponiemen in het Nederlands zijn en dat een in alle opzichten belangrijk punt als Kaap de Goede Hoop (de Nederlanders namen dit gebied in 1652 in) op de globe onder de Spaanse naam 'C. de Bona Speransa' genoemd staat. De laatste voorbeelden meegerekend komen wij met het voorstel om de globe te dateren tussen 1650 en 1655.

Verder onderzoek

Het bestuderen van het kaartbeeld van de globe is een taak voor vele jaren. De volgende onderwerpen kunnen als uitgangspunten gebruikt worden:

1. De ontwikkeling van geografische voorstellingen in het midden van de zeventiende eeuw (op de wereldkaart zijn Kamtsjatka, Alaska en Sachalin

afwezig; Korea en Californië zijn weergegeven als eilanden en er is geen grafische invulling van het gebied ten noorden en oosten van Nieuw Granada en Nieuw Engeland).

2. De bestudering van de politieke situatie (chronologische overeenstemming van staatsgrenzen en koloniale gebieden).

Samenhangend met de bestelling van de globe door Christina van Zweden staat er op de globe een zeer merkwaardige Russisch-Zweedse grens: met kleur geeft zij de situatie van het Tyavzino vredesakkoord van 1595, na de Russisch-Zweedse oorlog van 1590-1593, weer. Volgens dit akkoord kreeg Rusland een uitgang op de Oostzee en de steden Jam, Kaporje, Oreshek, Ivangorod en het fort Nienshants. Zweden kreeg Estland en Narva. Maar op de globe staat nog een grens, aangegeven met een stippellijn. Deze grens volgt het akkoord van Stolbovo van 27 februari 1617 (naar het dorpje Stolbovo, vlakbij de stad Tichvina). Volgens dat akkoord kreeg Zweden het Baltische gebied met de steden Jam, Kaporje, Oreshek en Korela. Waarschijnlijk liet de kartograaf zich bij het aangeven van de Russisch-Zweedse grens leiden door het feit dat de bestelling was geplaatst door de Zweedse kroon. Bijvoorbeeld, op de kaart *Tabula exactissima Regnorum Sueciae et Norvegiae* van Nicolaas Visscher staat de Russisch-Zweedse grens wel correct aangegeven, volgens het akkoord van Stolbovo van 1617.²⁶

3. Onderzoek naar het probleem van hydrografie (in het bijzonder rivieren) en toponymie (de benaming van toponiemen en hydroniemen in de moedertaal zijn een karakteristieke eigenschap van de globe, zoals E.D. Markina terecht opmerkte, en dat is mogelijk de eerste visuele uitdrukking van het koloniale systeem; meertalige globes zouden kunnen uitleggen dat auteurs vasthielden aan de taal van de kaarten, die als bron voor hun creatie dienden).
4. Reconstructie van zeelagen (vooral de Engels-Nederlandse oorlog), die breed zijn afgebeeld op het oppervlak van de globe, en eveneens de bestudering van vlaggenkunde.
5. De bestudering van de vele teksten (in het bijzonder veel uit Oost-Siberië, Centraal-Azië en Afrika) en hun bronnen. Een verkenning van die teksten toont aan dat de auteurs van de globe bekend waren met de werken van Plinius de Oudere, Solinus, Marco Polo, Rubroeck, Herberstein en anderen.
6. Onderzoek naar de flora en in het bijzonder de fauna (er zijn veel afbeeldingen van dieren, waarvan ook de habitat interessant is).
7. Rol en invloed van zeekaarten op de manuscriptglobe.

Noten

Met dank aan Mila Chevalier van Het Nederlands Instituut in Sint-Petersburg.

Noten die naar Russische bronnen verwijzen zijn niet vertaald.

Eerder verschenen in 2006 in een publicatie van het Nationaal Historisch Museum te Moskou:

Большой глобус Блау. Исследования и реставрация.

Материалы практического семинара. Москва 8 апреля 2003 г.

// *Труды Государственного Исторического музея. Выпуск 146. Москва 2006.*

1. Beschreven door L. Bagrow. 1956. 'A Dutch Globe at Moscow, ca. 1650.' *Imago Mundi* 13: 161-162; Peter van der Krogt. 1993. *Globi Neerlandici*. Utrecht. 280-281.
- J. Keuning. 1935. 'Een reusachtige aardglobe van Joan Blaeu uit het midden van de zeventiende eeuw'. *Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap*. 525-538.
2. Е. Д. Маркина, "Глобус Блау" XVII в. в Государственном Историческом музее. Памятники науки и техники 1984. Moskou. 128-138.

3. Терещенко А. Опыт обозрения жизни сановников, управлявших иностранными делами в России. СПб. 1837. С 1; 20.
4. Mededeling uit het kasboek (pag. 1-136) van de huiskas van Patriarch Nikon, gedaan door D. Beljaev (zie ook: *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*. Книга 15. М., 1852. 15, blz. 107).
5. Zie ook: I. Rotar, Год девятнадцатый. (? X, XI, XII). Киев. 1900.
6. De markt was ingedeeld in verschillende rijen voor de verschillende producten. Boeken en toebehoren waren te verkrijgen in de rij van de groenten (Madelon Hoedt).
7. РГАДА. Фонд Оружейной Палаты № 396. Опись 1/16. Д. 25818. Л. 1-2.
8. Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. Выписки из столбцов Дворцовых Приказов. Т. 1872. выписка № 320.
9. Иоганн Бакмейстер. Опыт о библиотеке в кабинете редкостей и истории натуральной Санктпетербургской Императорской Академии Наук. СПб. 1779. С. 128.
10. Корнилович А. Сношения России с Голландией с 1650 по 1660 год (Отрывок из опыта истории путешествий по России). СПб. 1823. С. 14-15.
11. Беляев О. Кабинет Петра Великого. СПб. 1800. С. 169-171; Иоганн Бакмейстер. Ук. соч. С. 115, 119-120. 128.
12. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том пятый. Январь—июнь 1707. СПб. 1907. Письмо № 1545; С. 53-54.
13. Ibid., С. 413-415.
14. Ibid. Письмо № 1803; С. 310-311.
15. Ibid., С. 710-712.
16. чулан: letterlijk "voorraadkamer" (Madelon Hoedt).
17. РГАДА. Кабинет Петра Великого; отд. I, Тетради Зап., Л. 147/ 171 и Об. Список. In 1710 zijn er 38 zendingen en bevelen van Peter aan T.K. Streshnev bekend. Zie ook: Письма и бумаги императора Петра Великого Deel 10. Jan.-Dec. 1710. М., 1956; blz. 815.
18. ОПИ ГИМ. Ф. 440 (И. Забелина). Д. 627. Л. 4.
19. Перевод с датского Ю. Н. Щербачева (Aantekeningen van Just Jul, Deense wetenschapper over Peter de Grote. Vertaald uit het Deens), in: *Петр Великий. Воспоминания, дневниковые записи, анекдоты*. (Sint Petersburg 1992), blz. 120-121. In relatie tot de geschiedenis van de grote globe van Blaeu heeft A.V. Larent'ev als een van de eersten aandacht geschonken aan de mededelingen van de Deense wetenschapper. Helaas werd de informatie van Just Jul over de globe door Larent'ev onterecht als primaire bron geïnterpreteerd. Zie ook: Лаврентьев А. В. Амстердамский глобус в Москве. 1697-1752 гг. // Лаврентьев А. В. Люди и вещи. Памятники русской культуры XVI-XVIII вв., их создатели и владельцы. М. 1997. С. 207-208.

20. Записки Вебера. Кремлевский Дворец. В кн. Русский Архив. № 7. 1872. Стб. 1375.
21. *Vingboons-Atlas*. Ten geleide en beschrijving van de opgenomen Kaarten door J. van Bracht. Haarlem, 1982. 5.
22. Het manuscript van Edward Browne wordt bewaard in het British Museum (Sloane MSS. In British Museum 1895-1897. Wilkins' s Works of Sir Thomas Browne; Munk's Coll. Of Phys. 1878; Works: British travellers in Holland during the Stuart: Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces. Leiden; New York..., 1993).
23. Wieder, F.C. 1940-1942. 'Een bijzondere aardglobe van Vingboons 1668,' *Het Boek* 26: 69-70. Zonder de globe zelf te hebben gezien vermoedde Jan van Bracht al dat de grote globe van het GIM misschien de enige bewaarde globe van Vingboons was. Zie *Vingboons-Atlas*, blz. 6.
24. Peter van der Krogt en Erlend de Groot. 2005. *The Atlas Blaeu-Van der Hem of the Austrian National Library, Vol. V. 't Goy* 41: 30.
25. Zie o.a. Günter Schilder. 1978. 'Die Entdeckung Australiens im niederländischen Globusbild des 17. Jahrhunderts'. *Der Globusfreund* 25-27: 183-194;
26. Zie ook: Leif Åkesson. 1998. "Andreas Bureus, Father of Swedish cartography,". *IMCoS Journal* 75: 49-54.

Summary

The Blaeu-Vingboons manuscript globe in Moscow / Igor Fomenko

Following restoration work in the National Historical Museum in Moscow, a unique monument in the field of cultural history has become accessible for research: the large, bronze manuscript globe. Archival research led to the identification of Joannes Vingboons as the globe's maker; it was contracted out to him by Joan Blaeu. Although ordered by Queen Christina of Sweden the globe was eventually bought by Peter the Great. Archival sources and its topography indicate that the globe must have been compiled between 1650 and 1655.

Het artikel is uit het Russisch vertaald door Madelon Hoedt en geredigeerd door Peter van der Krogt.

Ook is dank verschuldigd aan Rien Rabbers van GeoMedia die het Russisch in de noten mogelijk maakte.

In 1718 liet François Halma het licht zien aan Bernard Schotanus à Sterringa's atlas *Uitbeelding Der Heerlijkheit Friesland*. De atlas was een heruitgave van de Friesche Atlas van 1698. De recente vondst van twee uitzonderlijke exemplaren van de *Friesche Atlas* in het Amsterdams Historisch Museum en hernieuwde studie van de door Johannes Hilarides geannoteerde losse kaarten in het Fries Museum te Leeuwarden rechtvaardigen de conclusie dat de publicatie van de *Friesche Atlas* oorspronkelijk gepland was voor het jaar 1716 en dat politieke overwegingen hebben geleid tot de latere verschijningsdatum.

Kaarten en atlassen als politiek instrument

Kaarten kunnen gebruikt worden als politiek pressiemiddel. Er zijn daarvan voorbeelden te over. Na de verdeling van het Zuid-Amerikaanse continent bij pauselijke bul van Paus Alexander VI en het Verdrag van Tordesillas in 1493 en 1494 maakten de Portugezen er slim gebruik van ten koste van de Spanjaarden. Bij de kartering van etnische minderheden in de Balkan in negentiende en twintigste eeuw werden door het gebruik van meer of minder overheersende kleuren de politieke en economische belangen van de betrokken partijen visueel vergroot of verkleind. Territoriale claims werden 'bewezen' en afgedwongen door het 'linguïstisch schonen' van plaatsnamen en taalgrenzen. Tijdens oorlogen kunnen kaarten worden verspreid die opzettelijk een vertekend beeld geven van vijandelijke stellingen, enz.

Drs. W.J.P. van Waning is voormalig Internationaal HR & Organisatie Consultant en thans actief betrokken bij het PUM-Netherlands Senior Experts programma ter ondersteuning van het Midden- en Klein Bedrijf in ontwikkelingslanden. Lid van de GIN Werkgroep Geschiedenis van de Kartografie.

Schotanus' *Friesche Atlas* als politieke stellingname

Wat voor kaarten geldt, geldt evenzeer voor atlassen. Een onverwacht voorbeeld van een atlas als politiek pressiemiddel is Bernard Schotanus à Sterringa's atlas *Uitbeelding Der Heerlijkheit Friesland* uitgegeven door François Halma in 1718. Als heruitgave van de *Friesche Atlas* van 1698, bevat deze atlas een contemporaine kaart van Friesland gevolgd door de kaartbeelden van de dertig grietenijen van de drie Friese goën, Oostergo, Westergo en Zevenwolden, evenals een achttal historische kaarten van (groot) Friesland, West-Friesland en Holland. Wat is er nu zo bijzonder aan de 1718-atlas dat hij als een politieke stellingname gekenmerkt kan worden? Dat heeft te maken met de datering van de atlas in combinatie met de opdracht aan 'Willem Karel Hendrik Friso, Prins van Oranje en Nassau, Enz. ...', en de toevoeging van de historische kaarten. Voor ons bezig te houden met de politiek, laten we ons eerst verdiepen in de kartografie.

De 1698-editie van de *Friesche Atlas*

Deze atlas, de *Friesche Atlas Vertoonende de Gedaante van 't Oud Friesland, tusschen Rhyne en Eems, en van 't Tegenwoordig tusschen 't Flie ende de Lauwers, Genaamt de Heerlyckheyde van Friesland In 't Geheel en in Drie Goën verdeelt, Gelyk mede in Grietenien en Iurisdictionen der Steden, met der Selver Beschryvinge* in folio formaat, bevat de kaartbeelden van de dertig grietenijen van Friesland voorafgegaan door een historische kaart van Friesland, alle van de hand van Bernard Schotanus (ca. 1639-1704). Uitgegeven in Amsterdam, was deze atlas bedoeld als een verbeterde versie van het in 1664 verschenen boek *Beschryvinge van de Heerlyckheid Frieslandt*¹ door Christiaan Schotanus

Jan Willem van Waning

(1603-1671), dat op zijn beurt een verkorte versie was van een aanzienlijk lijviger uitgave van 1658. De 1664-uitgave bevat naast de beschrijving van de Friese gewesten en steden de kaarten van de provincie Friesland, de drie goën en de elf steden, opgemeten door Bernard Schotanus.

Het gegraveerde titelblad van de 1698-atlas is van Jan Luyken en wordt gevolgd door drie gravures met het wapenschild van Hendrik Casimir II (1657-1696), Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe; het wapen van de provincie Friesland; en de wapens van de drie goën, de elf steden en de gedeputeerden in de Friese Staten. In tegenspraak met de titel bevat de atlas geen beschrijving van de gewesten en de steden en ook ontbreken de kaartbeelden van de provincie, de goën en de steden.

De afmeting van de kaarten is voor het merendeel ca. 38x43 cm. Van de steden zijn slechts de contouren gegraveerd; de kartografische gegevens van de omliggende grietenijen zijn niet ingegraveerd en de toponiemen zijn in het Latijn. De kaarten zijn voorzien van allegorische gravures door Jan en Casper Luyken.² In zijn facsimile van de 1718-uitgave vermeldt Kalma dat de kaarten waren gegraveerd bij Johan Coeymans, plaatsnijder in Amsterdam.³

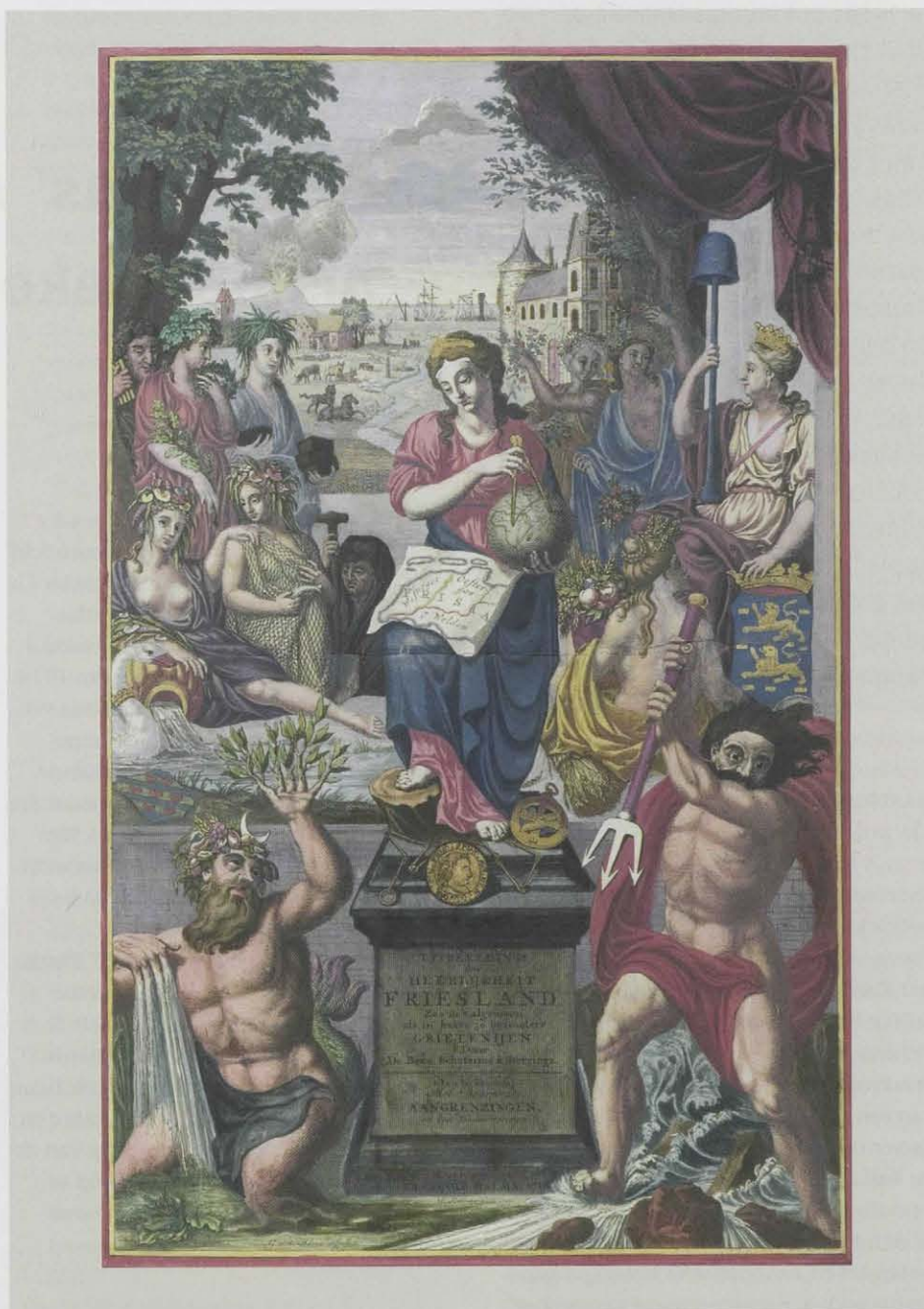
De uitgave werd gefinancierd door de Staten van Friesland en er was weinig geld.⁴ De oplage was klein, 100 exemplaren voor de Gedeputeerde Staten en 25 voor Schotanus, en ontlokt een handgeschreven commentaar in een exemplaar in het Amsterdams Historisch Museum (AHM), '... 1e edition, fait aux frais des États de la Frise tirée au nombre de 125 exemplaires, dont 25 pour le commerce, ce qui explique sa rareté ...'.

De atlas verscheen uiteindelijk in 1698,

drie jaar na de completering van de grietenijkaarten en twee jaar na de dood van Hendrik Casimir II. Desondanks werd zijn wapenschild opgenomen en niet dat van Johan Willem Friso (1687-1711), die in 1696, op negenjarige leeftijd, benoemd was tot Stadhouder van Friesland. (Zijn moeder Amalia van Anhalt-Dessen trad tot 1707 op als regentes). Reden hiervan is waarschijnlijk het eerder genoemde gebrek aan geld. De beschrijving van ca. 80 bladzijden is nooit gemaakt; een kaart van de provincie, van Petrus Schenk, was pas beschikbaar in 1706 en is opgenomen in de 1718-atlas; de kaart van de drie gewesten, door Johan Vegilin van Claerbergen en uitgegeven door R. en J. Ottens te Amsterdam en T. van Dessel te Leeuwarden, verscheen uiteindelijk in 1739 (en is toegevoegd aan een beperkt aantal exemplaren van de 1718-editie).

De 1718 editie: *Uitbeelding Der Heerlijkheit Friesland*

De titel, *Uitbeelding Der Heerlijkheit Friesland; Zoo In 't Algemeen Als In Haare XXX Bijzondere Grietenijen*, en het titelblad zijn gewijzigd en de atlas bevat de kaartbeelden in tweede staat van de dertig grietenijen voorafgegaan door een kaart van Friesland in derde staat van Petrus Schenk.⁵ In de kaartbeelden van de grietenijen zijn de steden en de voorheen 'witte' gebieden van de omliggende grietenijen volledig ingegraveerd; hetzelfde geldt voor nieuwe bedijkingen. De toponiemen zijn voor het merendeel in het Nederlands; waar nodig zijn de namen en wapens van de Grietmannen aangepast. Verder zijn zeven historische kaarten toegevoegd met kaartbeelden van (groot) Friesland, dat wil zeggen met inbegrip van het huidige Oost-Friesland in Duitsland, de Verenigde Provinciën, en de provincies Holland en Friesland ten tijde van de Romeinen, de Franken en Saksen en de Middeleeuwen. Deze kaartbeelden zijn afkomstig uit de historische atlas van Menso Alting (1636-1712), uitgegeven door Hendrik Wetstein te Amsterdam in 1697-1701.⁶ De koperplaten, die ten minste tot 1712 in Amsterdam waren opgeslagen, werden in 1715 overgedragen aan François Halma (1653-1722), die als drukker en boekverkoper in Utrecht en Amsterdam had gewerkt en die op zich had genomen de atlas 'verbeterd en vermeerderd' uit te geven. Sommige van deze verbeteringen zijn van de hand van Johannes

Afb. 1. Gegraveerd titelblad van de 1718-editie.

Hilarides (1649-1725), rector van het gymnasium te Bolsward, en Kalma maakt gewag van vier proefbladen met verbeteringen in rode inkt van Hilarides' hand, te weten de kaarten van Franekeradeel, Doniawerstal, Haskerland en Schoterland, in de collectie van het Fries Genootschap in het Fries Museum te Leeuwarden.⁷

De titelplaat is vervangen, aldus Halma, 'also de oude gansch onbevalligh en nae de gelegenheyt destyts soo wel als het onderwerp onvoegsaem is'. Johannes Hilarides, die ook het op de titelpagina betrekking hebbend lofdicht heeft geschreven, ontwierp ('inveniebat') in

eerste instantie de nieuwe titelpagina. Dat ontwerp was niet acceptabel voor Halma en de discussie daarover resulteerde in een breuk met Hilarides.⁸ Op verzoek van Halma paste G. van der Have het ontwerp aan ('disposuit') en afbeelding 1 toont de uiteindelijke titelplaat, gegraveerd door J. Folkema en gedateerd 1717.

Het belangrijkste zijn echter de toegevoegde opdracht aan 'Willem Karel Hendrik Friso, Prinse van Oranje en Nassau, Enz. ...' en het wapenschild van dezelfde Willem Karel Hendrik Friso. De politieke betekenis daarvan komt later ter sprake.

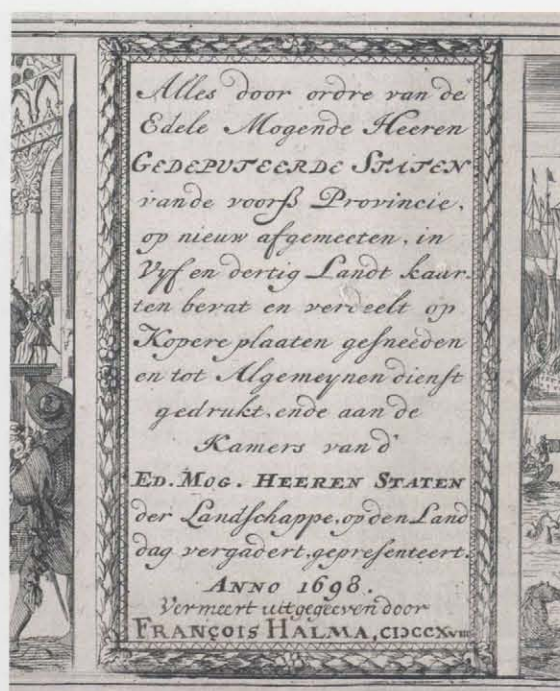
Afb. 2. Gegraveerd titelblad van de 1698-editie met annotaties voor de '1716'-editie.

Een uitzonderlijk exemplaar van de *Friesche Atlas*

Een 'werkexemplaar' in het Amsterdams Historisch Museum werpt nieuw licht op de intenties van François Halma en de Friese Staten.⁹ Een handgeschreven notitie geeft aan dat dit exemplaar aan François Halma zelf heeft toebehoord, waarschijnlijk samen met het eerder genoemde exemplaar van de 1698-editie. Dit exemplaar maakt aannemelijk dat de heruitgave van de atlas was gepland voor 1716 met ongewijzigde titel *Friesche Atlas* ... en met een aangepast titelblad. Evenals in de 1698-uitgave zouden de kaarten worden voorafgegaan door het

wapenschild van Hendrik Casimir II, het wapen van Friesland en de wapens van de Friese goën en steden. De historische kaarten van Menso Alting ontbreken. Afbeelding 2 toont het titelblad van deze '1716' editie, een tweede staat van het 1698-titelblad en afbeelding 3 geeft de voorgestelde wijzigingen in detail aan.

De kaarten in dit exemplaar zijn voorzien van een gedrukt impressum 'Vermeerdert uitgegeven door F(rançois) Halma' met datering MDCCXVI dan wel 1716. Deze datering is in manuscript gecorrigeerd naar MDCCXVIII resp. 1718. Een voorbeeld van een dergelijke correctie wordt getoond in afbeelding 4.

Afb. 3. Detail van het '1716-titelblad'.

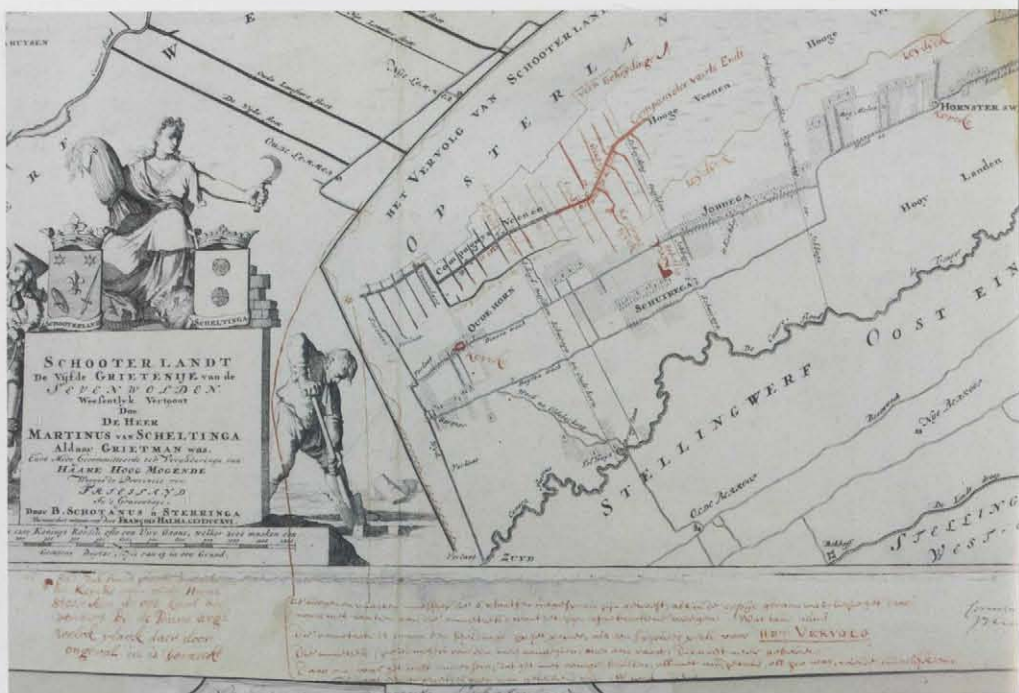
Afb. 4. In manuscript aangepast impressum '1716' exemplaar (Wonseradeel).

Daarenboven bevatten de kaarten van Rauwerderhiem, Wymbritseradeel, Het Bildt en Schoterland extra manuscript-correcties, onder meer van de namen van de Grietmannen; de kaarten van Tietjerksteradeel en Ydaarderadeel zijn voorzien van een lijnenraster, met in de betreffende hoeken de kaartnummers van de omliggende grietenijen. Interessant is dat ook in het eerder genoemde 1698-exemplaar een tweetal kaarten met gelijksoortige lijnenrasters voorkomt, te weten de kaarten van Utingeradeel en Lemsterland, eveneens met manuscriptaanpassingen van de datering van 1716 naar 1718. Afbeelding 5 toont de rechterbovenhoek van de

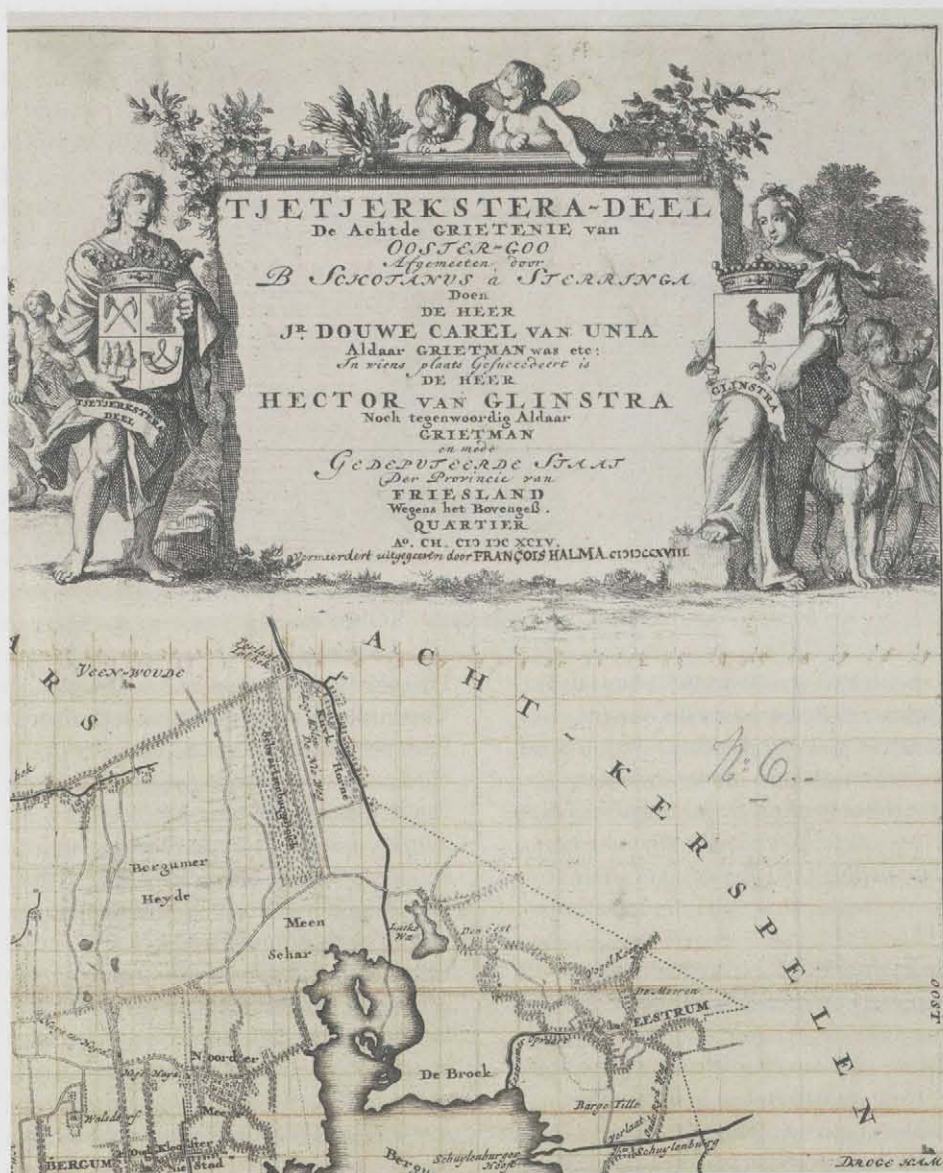
kaart van Tietjerksteradeel (1716-versie) voorzien van een aangepast impressum en een lijnenraster waarop de kaartnummers van de aangrenzende grietenijen zijn vermeld.

De annotaties van Hilarides

De atlasexemplaren van het Amsterdams Historisch Museum nodigen uit tot nader onderzoek van de door Kalma genoemde kaarten van Franekeradeel, Doniawerstal, Haskerland en Schoterland in het Fries Museum. De correcties van de kaarten in het AHM en het Fries Museum zijn gelijksoortig maar de handgeschreven annotaties ontbreken in de AHM-exemplaren. De stijl van de annotaties en de datering van de impressums in de AHM-atlasexemplaren duiden erop dat zij van een latere datum zijn, mogelijk na de breuk tussen Halma en Hilarides in 1716. Naast de vier

Afb. 6. Hilarides' annotaties op de kaart van Schoterland.

Afb. 5. Kaartbeeld Tietjerksteradeel '1716' exemplaar (rechterbovenhoek).

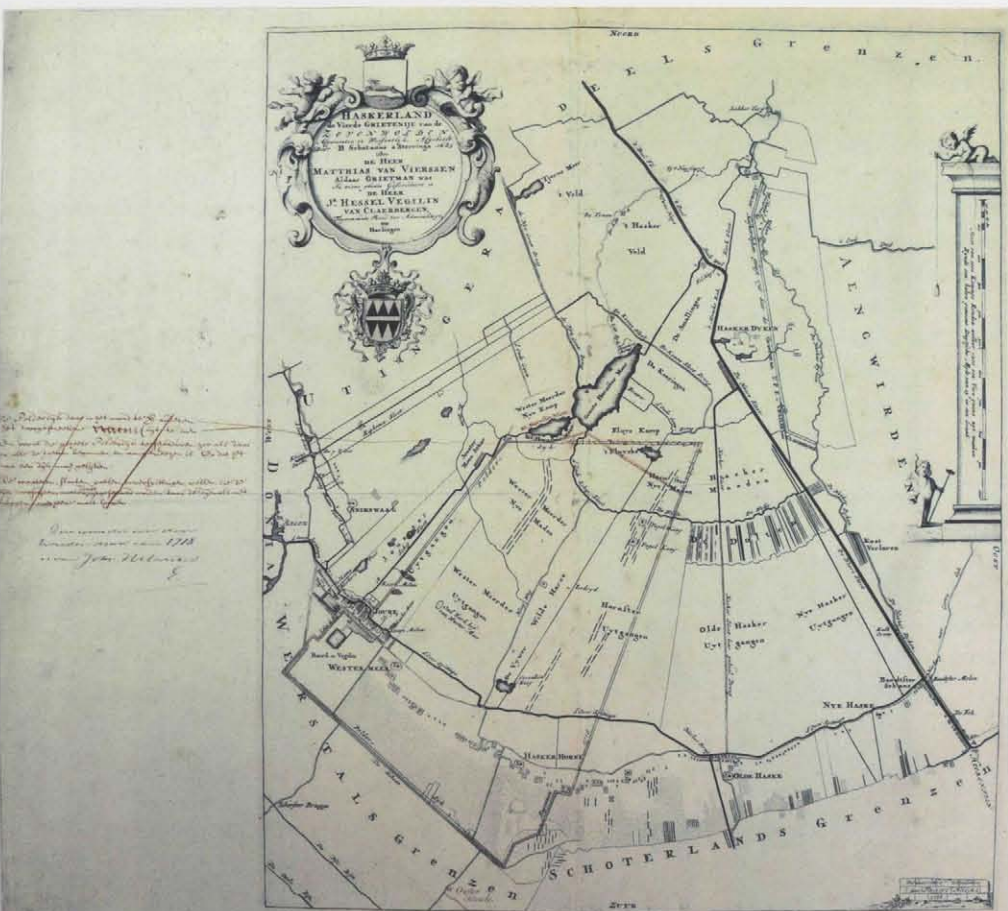
vermelde kaartexemplaren troffen wij overigens nog twee andere door Hilarides geannoteerde kaarten aan, met de kaartbeelden van Kollumerland en Ydaarderadeel.

De annotaties door Hilarides op de kaartbeelden van Schoterland en Haskerland worden getoond in afbeeldingen 6 en 7. Het impressum van deze laatste kaart en het manuscriptimpressum op de door Hilarides geannoteerde kaart van Doniawerstal bevestigen dat de heruitgave gepland was voor 1716 (afb. 8 en 9). In het Fries Museum bevindt zich verder nog een kaart van Oost-Dongerdeel met gedrukt impressum MDCCXXVI (1716).

Er waren in 1716 kennelijk goede redenen de uitgave van de atlas uit te stellen tot 1718 en, gezien de toegevoegde opdracht aan Willem Karel Hendrik Friso, het nieuwe titelblad gedateerd 1717 met gewijzigde titel en de toevoeging van de historische kaarten, zijn die terug te voeren tot de politieke situatie in Friesland en in de Republiek.

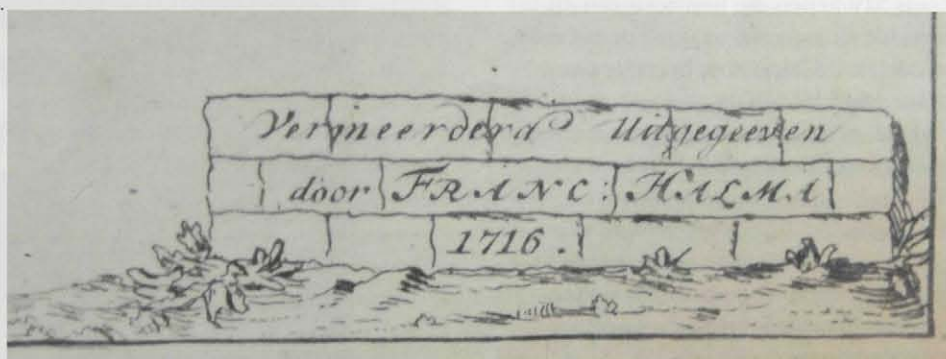
Willem Karel Hendrik Friso van Oranje en Nassau

Wie was deze 'Willem Karel Hendrik Friso, Prinse van Oranje en Nassau, ... Erfstadhouder en Kapitein Generaal van Friesland' aan wie de 1718-atlas was opgedragen? Geboren in 1711 in Leeuwarden, was hij de zoon van Johan Willem Friso

Afb. 7. Hilarides' annotaties op de kaart van Haskerland.

Afb. 8. Impressum '1716' op de geannoteerde kaart van Haskerland.

Afb. 9. Detail kaartbeeld Doniawerstal met manuscriptimpressum, '1716'.

(1687-1711), Stadhouder van Friesland (1707-1711). In de vaderlandse geschiedenis is Willem Karel Hendrik Friso beter bekend als Willem IV, Stadhouder van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën van 1747-1751.

Willem Karel Hendrik Friso werd geboren in woelige tijden. Negen jaar eerder, op 19 maart 1702, was zijn oud-oom Koning-Stadhouder Willem III overleden in Hampton Court in Engeland. Een jaar voor zijn dood had Willem III te kennen gegeven dat zijn achterneef Johan Willem Friso, Stadhouder van Friesland, vader van Willem Karel Hendrik Friso, hem moest opvolgen als Stadhouder van Holland.

Het bericht van Willem III werd uitgestuurd in een politiek instabiele situatie en de respons was niet onverdeeld positief. Willem III had in de jaren voor zijn dood de steun van de Staten van Holland verloren en de politieke balans in Holland was overgeslagen van de Orangisten naar de Republikeinen. Een opvolging door de Friese tak van Oranje-Nassau werd door Holland als een bedreiging gezien en de politieke wil om Johan Wil-

lem Friso tot Stadhouder van Holland te benoemen ontbrak. Tegen de wens van Willem III en in strijd met de voorwaarden van de Unie van Utrecht, besloten de Staten van Holland de positie van Stadhouder niet te continueren.¹⁰

De Spaanse Successieoorlog

In 1702 was de economische en politieke macht van de Republiek nog van dien aard, dat zij na de dood van Willem III geacht werd actief deel te nemen in de Engels-Nederlandse alliantie in de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) en een aanzienlijk deel van het leger en de marine voor die oorlog moest leveren. Aanvankelijk hadden de geallieerden succes, onder meer bij de overrompeling

van de Spaanse vloot bij Vigo (Rande) in 1702 en de zeeslag bij Velez-Malaga in 1704, bij de 'glorieuze overwinning' in Höchstädt (Blenheim) onder leiding van Marlborough in 1704 en in 1706 bij de campagnes in de zuidelijke Nederlanden (Ramillies), Portugal en Catalonië en in de Middellandse Zee.¹¹

Johan Willem Friso had in 1707 zijn functie als Stadhouders van Friesland daadwerkelijk opgenomen en nam als bevelhebber deel aan de campagnes van 1708 en 1709. Die campagnes verliepen gunstig voor de Republiek met overwinningen bij Oudenaarde en Malplaquet, de laatste echter in een bloedige slag met grote verliezen, ca. 18.000-20.000 gesneuvelden en gewonden, voornamelijk aan de Hollandse kant. Marlborough was in diezelfde periode echter in opspraak gekomen in Engeland en had de steun van Queen Anne en het Britse parlement verloren.¹²

Tijdens besprekingen in Geertruidenberg in 1710 boden de Fransen de Republiek een gunstig vredesverdrag aan maar door een vernederende eis van de alliantie aan Louis XIV liepen die besprekingen op niets uit. De enorme vraag uit de publieke middelen, de Republiek betaalde tweede gedeelte van de oorlogskosten, had een complete economische malaise veroorzaakt. De Republiek had aanzienlijk aan politieke macht ingeboet en moest uiteindelijk, in het Verdrag van Utrecht van 1713, instemmen met een minder gunstig vredesplan dat achter hun rug door de Fransen en Engelsen was uitgewerkt.

De politieke situatie binnen de Republiek

Na de dood van Willem III had Friedrich I van Pruisen (1688-1713), vanaf 1701 Duitse keizer, een claim gelegd op de titel Prins van Oranje, via zijn moeder Louise Henriette van Oranje Nassau, dochter van Frederik Hendrik van Oranje. Hij had aan die claim kracht bijgezet door in 1702 Meurs en Lingen te annexeren. De aandacht van de Staten Generaal was gericht op de Spaanse Successieoorlog en de Staten van Holland waren niet bereid een oorlog aan te gaan met de Duitse keizer. Deze claim werd uiteindelijk in 1732 geschikt. In de overige provincies was men niet erg gelukkig met het beroep door de

Afb. 10. Wapenschild van Willem Karel Hendrik Friso in de 1718-editie.

provincie Holland op de algemene financiële middelen voor een oorlog die gezien werd als een 'Hollandse' affaire. In Friesland werd de situatie verder gekleurd door de weigering van de Staten van Holland Johan Willem Friso te erkennen als Stadhouders en door de claim van de Duitse keizer op de titel Prins van Oranje. De Friese droom kwam tot een abrupt einde door de dood van Johan Willem Friso in 1711. In dat jaar verscheen Karel VI van Pruisen onaangekondigd in Den Haag om de erfwestie te bespreken en Johan Willem Friso werd, tijdens de campagne, door de Staten Generaal terugge-

roepen. Op 14 juli, op weg naar Den Haag voor deze besprekingen, verdrinkt hij bij Strijensas tijdens de oversteek van het Hollands Diep. De Friezen waren verpletterd maar de geboorte, zeven weken later, van zijn zoon Willem Karel Hendrik Friso gaf hen nieuwe hoop.

Het debacle van de Spaanse Successieoorlog veroorzaakte een complete malaise in de Republiek. In Friesland echter gebruikte de jonge weduwe van Johan Willem Friso, Maria Louise van Hessen-Kassel, al haar energie en inventiviteit om de postuum geboren Willem Karel Hendrik Friso op te leiden tot een

waardige telg in de lijn van Oranje-Nassau. Zij was zeer geliefd in Friesland en groot was de vreugde toen in 1718 Willem Karel Hendrik Friso op zevenjarige leeftijd werd benoemd tot Stadhouder van Friesland. Maria Louise nam het stadhouderschap waar tot 1731. Die beslissing van de Friese Staten was van nationale importantie omdat daarmee de claim op het nationale stadhouderschap door de Friese Oranje-Nassaus werd bevestigd, een claim die vele jaren later, in 1747, zou leiden tot de benoeming van Willem Karel Hendrik Friso tot Stadhouder der Zeven Verenigde Provinciën.

Het politieke bericht van de Uitbeelding Der Heerlijkheit Friesland

Het is uitzonderlijk dat een heruitgave van een atlas voor een opdracht in aanmerking komt, zeker als die is opgedragen aan de Prins van Oranje-Nassau. De benoeming van Willem Karel Hendrik Friso tot Stadhouder van Friesland werd van zo groot politiek belang geacht, dat de geplande heruitgave van de *Friesche Atlas* werd uitgesteld van 1716 tot 1718 en dat een opdracht voor een heruitgave aanvaardbaar was.

Een dergelijke uitgave dient prestigieus te zijn. Daarom was een nieuw titelblad noodzakelijk, dat in 1717 werd gegraveerd. Door de toevoeging van de historische kaarten wordt een claim gelegd op het gehele 'historische' Friese gebied, de Zeven Verenigde Provinciën en mogelijk ook de voormalige Friese gebieden in Duitsland. *Last but not least*, dient die uitgave het wapen te bevatten van degene aan wie de atlas is opgedragen: 'Willem Karel Hendrik Friso, Prinse van Oranje en Nassau, ... Erfstadhouder en Kapitein Generaal van Friesland', in al zijn glorie getoond in afbeelding 10.

Zo werpen een 'werkexemplaar' in het Amsterdams Historisch Museum en een aantal geannoteerde losse kaarten in het Fries Museum nieuw licht op de 1718-editie van Schotanus' *Friesche Atlas* en krijgt deze schitterend uitgevoerde atlas van Friesland een extra politiek perspectief.

Noten

1. Schotanus à Sterringa, *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt* [...], 1664, 280 p. tekst, met het gegraveerde wapenschild van Hendrik Casimir I, 35 kaarten en 11 stadskaarten. De kaarten in dit boek zijn kleiner dan die in de atlas. Exemplaren o.m. in Leeuwarden FM; facsimile geredigeerd door J.J. Kalma en D. de Vries, Amsterdam/Leeuwarden, 1978.
2. Titelpagina door Casper Luyken; 1 kaart gesigneerd door Jan & Casper Luyken; 30 kaarten ongesigneerd waarvan 13 door Jan Luyken en 6 door Casper Luyken. Zie: P. van Eeghen & J.Ph. van der Kellen. 1905. *Het werk van Jan en Casper Luyken*. Amsterdam; en N. Klaversma & K. Hannema. 1999. *Jan en Casper Luyken te boek gesteld, Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum*. Hilversum.
3. Kalma J.J. & C. Koeman. 1970. *Uitbeelding Der Heerlijkheit Friesland* Amsterdam / Leeuwarden. 4.
4. Keuning, J. 1955. 'Bernhardus Schotanus à Sterringa, zijn leven en zijn kartografisch oeuvre,' *Vrije Fries* 42.
5. *Frisiae dominium vernacule Friesland* [...] – [eerste staat:] *Uitgegeven door Petrus Schenk tot Amsterdam 1706*; [tweede staat:] *Uitgegeven door Abraham Allard tot Amsterdam* [ca. 1710]; [derde staat:] *Uitgegeven door François Halma te Leeuwarden 1718* – 51x59 cm. De datering van de derde staat was in eerste instantie '1716' en de '6' is overschreven door een '8'. De eerste staat komt voor in sommige exemplaren van de 1718 editie; de tweede staat in het '1716' exemplaar. De koperplaat kwam later in het bezit van J. Covens te Amsterdam (vierde staat) en Tobias Lotter te Augsburg (vijfde staat).
6. Menonis Alting Notitia Germaniae Inferioris Antiquae Qua Hodie Est In Ditione VII. Foederatum. Amstelædami, Apud Henricum Wetstenium. MDCXCVII [1697] en MDCCI [1701] in twee delen. De 15 historische kaarten werden samen met een tiental contemporaine kaarten opgenomen in *Tooneel Der Vereenigde Nederlanden, En Onderhorige Landschappen ... door François Halma, En na deszelfs overlyden vervolgt door Matthæus Brouërius Van Nidek*, 2 dln, Leeuwarden: Hendrik Halma, 1725.
7. Kalma, J.J. 1970. 5.
8. Kalma, J.J. 1970. 5.
9. Amsterdams Historisch Museum, LA 382. Signatuur van het 1698 exemplaar LA 384.
10. Israel, J.I. 1995. *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*. Oxford: Clarendon Press. 785-786, 829-834, 861.

11. Voor kaartmateriaal van deze oorlog, zie o.m. Fricx, *Table des Cartes des Pays Bas*, 1712; Petrus Schenk, *Schouwburg van den Oorlog*, 1706-1720; Husson, *Stoel des Oorlogs*, [1707-1709]; De la Feuillie, *Atlas Portatif*, 1706 / Ratelband, *Kleyne en Beknopte Atlas*, 1735; en los Nederlands en buitenlands kaartmateriaal.
12. Hussey, J. 2004. *Marlborough, Hero of Blenheim*. London: Weidenfeld & Nicolson. 165.

Foto's met dank aan het Amsterdams Historisch Museum en Nel Klaversma, conservator Oude Boeken/Documentatie (Afb. 2-6); het Fries Museum te Leeuwarden en conservator drs. Gert Elzinga (Afb. 7-10); en Leeuwarden Tresoar en drs. Meindert Schroor (Afb. 1 en 11).

Summary

Schotanus' Frisian atlas as a political statement / Jan Willem van Waning

An interesting find in the Amsterdam Historisch Museum of an exceptional annotated 'working copy' of the Frisian atlas by Bernhard Schotanus à Sterringa (ca. 1639-1704), together with a review of annotations made by Johan Hilarides (1649-1725) on a set of loose maps in the Fries Museum in Leeuwarden, proves that a planned 1716 re-issue of this atlas by François Halma (1653-1722) was postponed to 1718 for political reasons.

The planned 1716 re-issue was to be published with the 1698 title and title-page preceded by the coats-of-arms of Hendrik Casimir II (1657-1696), the province Friesland, and the Frisian *goën* (districts) and cities – similar to the 1698 issue – with the maps of the thirty Frisian *grietenijen* (councils) in their second state. When published in 1718, the title had been changed and a new title-page had been engraved. A most important addition is the dedication to Willem Karel Hendrik Friso van Oranje and Nassau (1711-1751) after his nomination, at the age of seven, as future Stadholder of Friesland together with his own – rather than his grandfather's – coat-of-arms. Also added are seven maps of historical Frisia, possibly to enhance the idea that, finally, the old Frisia had been restored to the contemporary Republic of the Seven United Provinces.

The political message was that the Frisians, contrary to the Province of Holland, were wholeheartedly supporting Willem Karel Hendrik Friso as future Stadholder not only of Friesland but also of the Seven United Provinces. The wish of the Frisians eventually materialised in 1747 when Willem Karel Hendrik Friso, as Willem IV, was called to take on the responsibilities of Stadholder of the United Provinces.

Naast de handel droeg ook de waterstaat bij aan de explosieve groei van de kaartproductie- en handel na 1600. Nieuwe waterwegen, bedijkingen en de aanwinning van land door drooglegging van de Hollandse meren leidden zelfs tot een specifieke, typisch Hollandse vorm van kartografie: de waterstaatskartografie. Tegen die achtergrond is het opvallend dat er weinig kaarten van de oudste verveningen in de Nederlandse archieven bewaard zijn gebleven. Ze zijn zelfs zeldzaam. Een gelukkige uitzondering hierop vormen de kaarten van Zuidwest-Drenthe die afkomstig zijn uit het archief van de 'Hollandse Compagnie van de Die-verder en Leggeler Smildervenen'.¹

'Als off men daer sellfs in locu waer'

Vroeg zeventiende-eeuwse verveningskaarten van Zuidwest-Drenthe

De voorgeschiedenis van deze Hollandse compagnie gaat terug tot begin zeventiende eeuw. Het Landschapsbestuur was bereid om aan ondernemers die de Drentse venen tot ontwikkeling wilden brengen octrooien te verlenen. In 1612 sloten de eigenerfde boeren van Diever en Leggeloo een overeenkomst met Berent Everts Ketelas, burger van Amsterdam en Berent Ketel, schulte (schout) van Diever. In ruil voor eenderde van hun veen zou het rivierveld de Lake tot een grift vergraven worden. Deze vaarweg met zijn breedte van zes meter en ruim zes kilometer lengte moest het gebied openleggen voor grootscheepse vervening. De kwaliteit van deze waterweg zou van grote invloed blijken op de loop van de geschiedenis van de onderneming. Na verloop van jaren participeerden tientallen Amsterdamse regenten in de vennootschap, die sinds 1618 een gesloten front vormde tegen de aspiraties van Friese en Drentse verveners. Onder hen was ook Adriaan Pauw, die in

1631 raadspensionaris van Holland, Zeeland en West-Friesland zou worden.² De kaarten die voor de verbetering van de waterstaat in de Smildervenen noodzakelijk waren kunnen als vroege voorbeelden van civieltechnische kaarten beschouwd worden.³ Dat die kaarten bewaard zijn gebleven, danken we vooral aan de nauwgezetheid en het tekentalent van de boekhouder van de Compagnie Pieter Serwouters. Hij droeg na zijn aanstelling in 1627 sterk bij aan de professionalisering van het bedrijf. Serwouters' drie journalen bieden – hoewel ze niet verder dan tot 1638 lopen – een uitzonderlijk inzicht in die pioniersjaren van de verveningcompagnie. Ze bevatten naast inkomsten en uitgaven de besluitenlijsten van de vergadering, kopieën van contracten, bouwtekeningen van sluizen – en daar gaat het hier om – geografische informatie in de vorm van door Serwouters gekopieerde kaarten.⁴

Opzienbarend is nu de ontdekking van zes tot dusver onbekend gebleven kaartbladen van dit gebied, die zich overigens in particulier bezit bevinden. Deze genummerde kaarten maakten zonder twijfel deel uit van het archief van de Hollandse compagnie. De uitzonderlijke kwaliteit van de mooi getekende kaartjes wijzen onmiskenbaar op een coproductie van twee kunstenaars: Pieter Vingboons, telg uit de bekende Amsterdamse kunstenaarsfamilie, en Pieter Serwouters,

de secretarisboekhouder, die in de jaren voor zijn aanstelling bij de Hollandse Compagnie naam maakte als graveur van talloze prenten.⁵ Hoe kwamen deze kaartbladen tot stand en hoe functioneel waren ze eigenlijk?

De zomer van 1633

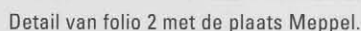
Het jaar 1633 zou een sleuteljaar in de geschiedenis van de Hollandsche compagnie van de Smilder en Leggeler venen blijken. In februari van dat jaar verlengde Drost en Gedeputeerden van Drenthe het uit 1613 stammende octrooi met nog eens dertig jaar. Daarmee was de continuïteit van de onderneming voorlopig gewaarborgd. Dit voorrecht hield verplichtingen in. Zo werd de Compagnie belast met het beheer van de grift en het onderhoud van de daarin gelegen verlaten. Belangrijk voor de besluitvorming was om een goed idee te krijgen van de waterstaatkundige situatie en de juridische status van de Smildervenen.

Een eerste stap was de afvaardiging van een delegatie richting de venen. Besloten werd om een aantal adviseurs mee te nemen 'om alles met goed en raet, oordeel ende verstant te besichtigen'.⁶ De benodigde kennis was tweeledig. In de eerste plaats had de compagnie behoefte aan civieltechnische kennis voor de inspectie van de verlaten en de metingen

Drs. E.J. Brink (1966) studeerde geschiedenis in Groningen. Hij is als medewerker collecties verbonden aan het Drents Archief in Assen. Hier heeft hij ondermeer de kaartencollectie onder zijn beheer (contact: egbert.brink@drentsarchief.nl)

Er kwamen drie namen uit de bus. De meest tot de verbeelding sprekende naam was die van Jan Adriaansz. Leeghwater (1575-1650) die toen al een aardige staat van dienst had. Hij was betrokken geweest bij de bedijking van de Beemster, de Purmer en de Wormer. Ook was hij als adviseur betrokken geweest bij de drooglegging van moerassen in de buurt van Metz en Bordeaux. Desondanks beschikte hij toen nog niet over de reputatie die hij tegenwoordig heeft.⁷ Een aanwijzing daarvoor is dat hij niet gevraagd werd, maar zelf actief achter opdrachten aan moest. Zo bood hij zijn diensten in 1633 tevergeefs aan bij de laatste droogmakerij, de Schermer. Hij moest maar wachten tot er werk voor hem was. We mogen dus veronderstellen dat Leeghwater bij gebrek aan beter de opdracht in Drenthe aannam. Op 29 juli noteerde Serwouters in zijn journaal: 'Op vrijdach voormiddach en 9 uren compareerden ten huijse van Pieter Serwouters de E: navolgende Jacob Pieters die gisteren avont ut de Beemster weder gekomen was. Doet heden rapport als dat Jan Adreaanss. Leechwater hem met hantastinge belooft heeft, op Sondachmiddach hier t'Amsterdam te sijn om hem te laten gebruycken tot dienst van de compagnie'.⁸ Die diensten bestonden uit het verbeteren van de grift en van de verlaten. Voor het tweede onderdeel van de opdracht – de kartografie – had men de ervaren landmeter-kaartmaker Cornelis Danckertsz. de Rij (de jonge) op het oog. Danckertsz. de Rij was de opvolger van Lucas Jansz. Sinck, de stadslandmeter van Amsterdam en had uit hoofde van die functie de stadslanderijen van Amsterdam en Amstelland in kaart gebracht. In de jaren voor 1633 had hij bovendien ervaring opgedaan in de kartering van de jurisdicties van Waver, Waverveen, Botshol en 'Ruyge Willes' en Watergraafsmeer.⁹ Danckertsz. de Rij aanvaardde slechts een deel van de opdracht met als gevolg dat de relatief onervaren Pieter Vingboons belast werd met de complexe opdracht tot het maken van een bestuurskaart. Pieter was de oudste

Overzichtskaat van het noordelijk octrooigebied met de berekening van het verval van de grift door Pieter Vingboons (folio 3).

zoon van de schilder David Vingboons (Vinckeboons) en broer van de meer bekende Johannes. De gedeelde Vlaamse achtergrond van de families Vingboons en Serwouters kan bij deze opmerkelijke keuze een rol hebben gespeeld. Bovendien was Serwouters eerder betrokken bij het succes van het kunstbedrijf Vingboons. Als graveur behoorde hij tot één van de vaste personen die de ontwerpen van David Vingboons in koper mocht aanbrengen.¹⁰

Op 30 juli vertrok er een delegatie uit Amsterdam via Zwartsluis en Meppel. De opdracht die Leeghwater, Danckertsz. de Rij en Vingboons meekregen was ruim geformuleerd: 'De gecommiteerde wert belast door den landtmeter ende andere, de Grift ende t'geheel veen op te laten nemen ende besichtigen in wat stant ende bequaemheyt oft inbequaemheyt tselve iegenwoordich is, ende hoe het

voorder tot volkomen perfectie gebracht kan worden, ende hoewel deselve by raminge souden kosten, ende de iuriedictie ofte vrijheyt in groote ende breedte sooveel t'ondersoecken als by oude huijslyden aldaer ondervraacht kan werden, met de aenpalende dorpen ende buerten um uut een kaert alles perfect te connen besien, ende daer van te spreken, als off men daer selfs in locu waer, met aenwysinghe van alle de veentgens die achter de santharen ofte duynen liggen, dat alles ten meesten by nu gedaen ende in een kaart gebracht can worden'. Serwouters plaatste in de marge de opmerking of het niet beter was om met dit laatste te wachten tot de winter 'alsmen alderwegen over can'.¹¹ Door gebruik te maken van de bevroren waterwegen, was een snellere en betrouwbaardere meting van het land mogelijk. Zo ver kwam het niet, haast was immers geboden.

Precisie en suggestie

In 1633 werkte Pieter Vingboons als zelfstandig kaartmaker en uitgever van kaarten in Amsterdam. Kort daarvoor had voor zeven jaar octrooi gekregen van de Staten-Generaal voor het drukken van 'caerten op doek'.¹² Op 29 augustus 1633 overhandigde Pieter Vingboons een grote wandkaart in olieverf van het gehele gebied aan Pieter Serwouters. Serwouters omschreef de kaart in het journaal als volgt: 'een groote kaert, gemaakt met olieverff op eenen geplamuerten doeck, onder ende boven hebbende een swarthouten gedraeyde rol ende aende kant verciert met sijde frenge, waecop geteyckent staat de revier Aa, beginnende onder van Swartsluijs door Meppelen, ende alsoo opgaande tot boven inde Heerlyckheeyt van Hooger Smilde, waarin verthoont wort de gelegentheyt vande Diever en Leggeler

Overzichtskaart van het zuidelijk octrooigebied vanaf Zwartsluis (folio 2).

Smielde venen ende omliggende dorpen, mitsgaders de Grift'.¹³ Binnen twee maanden na verlening van de opdracht was de overzichtskaart klaar, een kunststukje op zich. Deze kaart, ongetwijfeld een pronkstuk in de vergaderruimte van de Amsterdamse veenheren is verloren en het lijkt onwaarschijnlijk dat deze nog boven water komt. Aan de muur verbleekten en scheurden zulke wandkaarten snel. Wat wel mogelijk, maar niet aantoonbaar is, is dat de geografische informatie van de wandkaart 'verknijpt' is overgenomen in een atlas of een kaartboek.¹⁴ Dat Pieter Vingboons een geschilderde wandkaart maakte voor de veenheren van de Compagnie van de Leggeler Smilder venen was opmerkelijk genoeg. De bloeitijd van de kaartschilders was eigenlijk eind zestiende eeuw wel voorbij. Pieter Vingboons en ook zijn broer Johannes behoorden daarmee tot de laatste lichting kaartmakende schilders. Het verklaart mogelijk dat Pieter Vingboons, in tegenstelling tot zijn broer Johannes,

nooit echt naam maakte als kaartmaker.¹⁵ Intrigerende vraag hier is nu of er een verband bestaat tussen de hierboven omschreven wandkaart en de ontdekte kaartbladen. Speelden de kaartjes als voorstudies een rol in de ontstaansgeschiedenis van de overzichtskaart? Er is veel wat daar op wijst. In de eerste plaats komt het overeen met de werkwijze in het kunstbedrijf Vingboons. Zo zijn er van Johannes Vingboons kaarten in olieverf bekend, die vrijwel identiek zijn aan de door hem gemaakte aquarellen. Ook hij werkte blijkbaar eerst zijn waterverven uit, om vervolgens met olieverf en doek tot een definitieve kaart te komen. Daarnaast is er natuurlijk de overeenkomst in de gebiedsbeschrijving: Zowel de geverfde wandkaart als de getekende kaartjes geven een compleet overzicht van het gehele gebied van Zwartsluis tot Meppel. Om de omvang van het gebied te suggereren is gebruik gemaakt van een grote schaal. Zo zijn op deze kaart de steden, belangrijkste hui-

zen en waterwegen in een grotere schaal dan het omringende platteland afgebeeld. Het gekarteerde gebied oogt daarmee groter dan de feitelijke grenzen van het octrooigebied.

Er is uitdrukkelijk werk gemaakt van de presentatie: de windrozen, het kleurgebruik, de dorpsgezichten en landschapselementen, alles wijst op een tekenvaardige hand. Dit moet met zeer fijne penselen en pennen gedaan zijn. De gebroeders Vingboons en ook Pieter Serwouters hadden een sterke voorkeur voor het verbeeldende in de kartografie. Juist in dat opzicht onderscheidden ze zich als kaartmakers van de landmeters. Een goede kaart combineert die twee elementen: de precisie van de landmeter en de suggestie van de schilder. Niet alleen in de decoratieve aspecten, maar zeker ook in de kaartinhoud leunen deze kaartjes sterk op technieken uit de schilderkunst. Deze indruk wordt versterkt door het kleurgebruik. Met waterverf werd de kaarttekening van kleur en diepte voorzien, het verlichten, wat volgens dezelfde regels als die van de schilderkunst gebeurde. Wanneer we onze blik richten op de bebouwing dan valt op dat dit met oog voor detail en kleur gedaan is. Ook hoogteverschillen zijn met subtiel, wat vervaagde geeltinten aangegeven. Het kleurgebruik verraad vergaande professionalisering van de kaartmakers. We krijgen onmiddellijk een idyllische voorstelling van het stadje Meppel. De kerk torent hoog boven de huizen uit. De schaduw van de huizen valt in de dicht bebouwde straatjes. Welke raakvlakken hebben de kaartjes nog meer met de schilderkunst? Belangrijk onderdeel van de kaartbladen is het gekozen perspectief. De werking ervan wordt duidelijk wanneer we de drie ontdekte kaarten vergelijken met de overzichtskaart van Serwouters van het gebied. Zo is de bebouwing op de nieuwe kaarten in scheve parallelprojectie afgebeeld. Daarmee wordt de kijker als het ware op een voetstuk geplaatst: hij krijgt vanuit een hoger gelegen standplaats een overzicht over het gehele gebied. Deze techniek, waarin ook Johannes Vingboons in zijn VOC-kartografie erg bedreven was, maakte het overzicht mogelijk waar de opdrachtgevers om vroegen, namelijk 'als off men daer selfs in locu waer'. Het lijkt niet vreemd te veronderstellen dat ook de verloren wandkaart geschilderd was in een dergelijk perspectief.

Dubbelkarakter

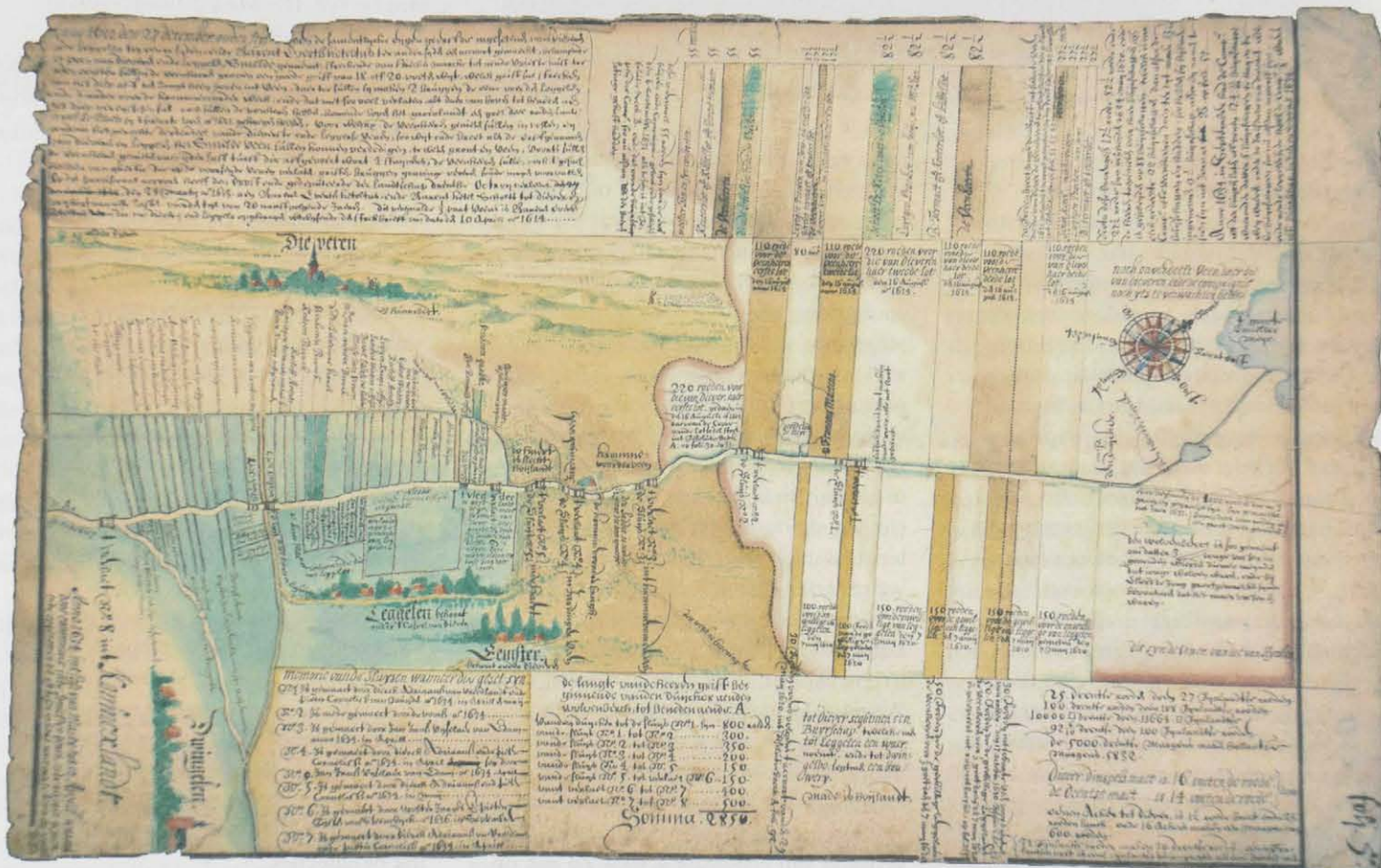
De wandkaart en ook de hier afgebeelde kaarten moesten vooral de waardigheid van de vennoten van de verveningscompagnie benadrukken. Hoe rijker de heren, hoe rijker de kaart. Ondanks deze sterk representatieve lading, hebben de afgebeelde kaarten wel degelijk gebruiks-waarde (gehad). Net als de reeds bekende kaarten van de Hollandse Compagnie is er sprake van een duidelijk civiel-technisch karakter.¹⁶ Dat blijkt vooral uit de teksten. Watergangen, bruggen, sluizen en 'santplaten' worden uitvoerig geannoteerd op de kaarten.

Bij de Heerengrft zien we dat Serwouters de aanpassingen aan de waterstaat tussen 1631 en 1639 stuk voor stuk uitvoerig heeft beschreven, inclusief de onderhoudsverplichtingen die erop volgden. Zo schreef hij achter het 'verlaet op papenwey' hoeveel inkomsten de schulte van Havelte en zijn erffgenamen uit het onderhoud van deze sluis zouden ontvangen: 'ende t verlaet int oude diep in werren weyde, moet den scholt van havelte ende zijn erffgenamen onderhouden - ende door onderhouden van dese twee verlaten soo sal dito scholt van havelte ende synen erffgenamen genieten

het vierde part vant lastgelt off andersints van allen den turff de gemeene veenheren niet toebehoorende ende de veenheren de resterende dryvierde parten voor 't onderhouden van haer vier verlaten te weten't verlaet by de weduwe Ketel in Witteln marck by Coendersdyck gestelt ende de 2 verlaten door Ellerd de Jong in Uffelder Marcke gestelt ende vierde by Claes Janss. gestelt in hessler made, tusschen Meppel en den Nieuwentap, alles blyckende by 't accoort van datu den 26 april 16'.

Helemaal rechtsonder lezen we: 't verlaet boven Meppel gestelt door Claes Janss in Hesseler made, is den 26 April 1631 van de participanten vande diver en leggeler Smildevenen overgelaten, alsoo hier voren op Foli 2 te sien is. En er zijn meer van dergelijke informatieve notities zichtbaar: de plaets om de sluijs te leggen op de ondiepte, verlaet by E. de Jong gemaect. Hier waer noodich een verlaet a 1633. (Nota; dit verlaet ... niet by Ellerdt de Jong gestelt, maer door Scholt Ketel in Wittler marcke by Coendersdyck. Dat verlaet is anno 1637 afgebroken ende hieronder by thuyt te Roobrugh gestelt achter Uffelt, ende is aldaer genoemd het verstelde verlaet'.

Opmerkelijk is dat deze teksten in een later stadium op de kaarten lijken te zijn aangebracht. Het zou de twee handschriften en de verschillende kleuren inkt verklaren. Veel plaats wordt er in die verklaringen ingeruimd voor het omringende politieke landschap. Drenthe wordt uitdrukkelijk gepresenteerd als onderdeel van het (invloed)rijkere Overijssel: Zo noteerde Serwouters rechtsonder op fol. 2 over 'Issellandt in Over-ijssel': 'De heerlijkheit van Overijssel wort genoemd int latijn Transiselana heeft oostwaerts westphalen, ende westwaert den inham off ... de Suydersee met deYssel. Dit landt wor(dt) gedeylt in drij goede staten, te weten Ysselland, Drent ende Twent. Het heeft 8 besloten steden te weten in Deventer, Swol, Campen, Vollenhove, Steenwyck, Hasselt, Oetmarssen, ende Oldeseel. Doch 10 treffelycke plaetsen, die groote privilegin en vrijdommen hebben, namelyck Meppel, Coeverden, Hardenberch, Ommen, Almelo, Goer, Diepenhem, Delden ende Enschede, daerboven meer dan 200 dorpen. De Staten des landts syn gedeylt in 2 leden, het eene synde officiers ende den Edeldom: het ander den hoofsteden: maer het hof vande gantsche herlyckheyt is Deventer'. Ook een dergelijke passage over de gun-

Ontginningen langs de Drentse Hoofdvaart (part. coll., folio 5).

Kaart van de Dieverder en Leggeler Smildervenen (part. coll., folio 6).

stige ligging van het veengebied kan als zelfverheerlijking van de heren verve-ners opgevat worden. Dit geeft de kaarten een merkwaardig dubbelkarakter: Enerzijds functioneel – met sterke nadruk op de politiek, waterstaat en infrastructuur van het gebied – en aan de andere kant duidelijk decoratief, waarin veel zorg is besteed aan de verbeelding van het natuurlijke landschap.

Slotbeschouwing

Een extra aanwijzing dat kaarten een grote rol speelden in het bestuur van de Dieverder en Leggeler Smildervenen blijkt uit een verslag van een inspectie-bezoek uit 1643. Tien jaar na het maken van de eerste overzichtskaart waren dijk-graaf Joan van der Mye, commissaris Hendrick Bicker en Pieter Serwouters naar Diever gekomen om daar in de herberg te onderhandelen over de loop van de grens tussen Friesland en Drenthe. Serwouters noteerde: 'Tegen de middagh heeft Jan Janss. Veenmeester ende Gerrit Lambert Wijtgens een ontwerp van de plaetsen (daerom sy die morgenstont uutgesonden waeren) getoont ende opp-

dat hetselve wat aengenermer staen soude om te vertoonen. Soo hebben d'heeren dyckgraaff ende d'heer Commissaris Bicker aen mij Serwouters belast een perfecter caertgen daer uut te maken, hetwelcke ick desen naermid-dach gemaect hebbe om oft noodich waer op margen te toonen voor de heeren gecommiteerde van Drenthe ende Vrieslandt'.¹⁷ Deze passage zegt iets over de totstandkoming van de kaarten van Serwouters. Hij laat zich hier letterlijk even in de kaart kijken. De topografische informatie verzamelde hij niet zelf, maar was afkomstig van informanten. De veen-meester en de landmeter die het gebied goed kenden leverden hem een schets-kaartje, dat Serwouters vervolgens in een namiddag oppoetste om er in de plaatse-lijke herberg de onderhandelingspositie van zijn broodheren mee te versterken. Het illustreert zowel Serwouters' snelheid van werken als zijn waarde als kaartma-ker voor de Compagnie. Serwouters paste zijn kaarten voortdurend aan naar gelang zijn opdrachtgevers dat van hem verlangden. De kaarten van zijn hand zijn dus partijdig. Ze zijn gemaakt ter verde-diging van de belangen van Hollandse verveners, als machtsmiddel in het

onderhandelingsproces van een op expansie gerichte onderneming. Met de kaart in de hand volgden de onderhande-lingen. 'Een kaart is niet alleen een afspiegeling van het landschap, maar vooral ook een sociale constructie', aldus de Amerikaanse historisch kartograaf J.B. Harvey.¹⁸ Dat zien we ook hier. Kaartma-kende kunstenaars als Vingboons en Ser-wouters zetten hun tekentalent in om de kaarten overtuigingskracht te geven. Dat heeft voor Drenthe een bijzondere karto-grafische nalatenschap opgeleverd: De hier beschreven kaartbladen zijn tot dus-ver de oudst bekende visuele bronnen van Zuidwest-Drenthe.

Noten

1. Donkersloot-de Vrij, Y.M. 1981. *Topografische kaarten van Nederland voor 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten, aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven*. Groningen.
2. Zie uitgebreider: Keikes, W.H. 1942. 'Veenexploitatie in Drenthe met Amsterdamsch regentenkapitaal in de zeventiende eeuw' in: *Jaarboek Amstelodanum*, 11-20 en Gerding, M.A.W. 1995. *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en*

Overijssel tussen 1550 en 1950. Houten. 201-206.

3. Donkersloot-de Vrij, 1981. 34-35.
4. Drents Archief, Toegang 0603, Archief Hollandse participanten, inv. nrs. 11, 12 en 13 (Journalen A, B en C).
5. Swan, C. 2000. 'The art of bookkeeping. Pieter Serwouters (1586-1657) and the status of pictorial accounts in seventeenth-century Holland' in: R.L. Falkenburg e.a. (ed.) *Kunst voor de markt/Art for the market 1500-1700* (Nederlands Kunsthistorisch jaarboek 50 (1999)). Zwolle.
6. Journaal B. 43.
7. Baars, C. 1986. 'Leeghwater: een herwaarderding', *Spiegel Historiael* 1: 29.
8. Journaal B. 48.
9. Deze gegevens zijn ontleend aan: Donkersloot-de Vrij, Y.M. 2003. *Repertorium van Nederlandse kaartmakers*. Utrecht (http://www.maphist.nl/Repertorium_van_Nederlandse_kaartmakers.pdf).
10. Zie onder meer Gosselink, M. 2008. 'Johannes Vingboons (1616/1617), een kopiist pu sang', *Caert Thresoor* 21, 2: 43-48.
11. Journaal B. 48.
12. Huiskens, Jacobine E. & Lammertse, Friso (eds.). 1989. *Het kunstbedrijf van de familie Vingboons*. Den Haag. 44-45.

13. Journaal B. 53.

14. Zandvliet, K. 1985. *De groote waereld in 't klein geschildert. Nederlandse kartografie tussen de middeleeuwen en de industriële revolutie*. Alphen aan den Rijn. 77-89.
15. Kort na zijn opdracht in Drenthe koos hij het ruime sop. Als opperkoopman van de VOC zou hij al in 1644 op Ceylon overlijden. Bron: Huiskens & Lammertse. 1989. 45.
16. Donkersloot-de Vrij. 1981. 34.
17. Drents Archief, Toegang 0603, Archief Hollandse participanten, inv.nr. 114.
18. 'What we read on a map is as much related to an invisible social world as it is to phenomena seen and measured in the landscape' in: J.B. Harvey. 2001. 'Text and context in the interpretation of early maps' in: P. Laxton (ed.), *The new nature of maps. Essays in the history of cartography*. Baltimore. 33-50.

Dit artikel is een bewerking van een artikel dat eerder is gepubliceerd in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak*. Met dank aan dr. M.A.W. Gerding, provinciaal historicus van Drenthe, die mij attendeerde op het bestaan van de kaartbladen.

Summary

"Als off men daer sellfs in locu waer": Early 17th century peat digging maps of southwest Drenthe / Egbert Brink

Within Dutch civil engineering cartography of the 17th century one seldom finds peat digging maps. Some exceptions are those of the southwest part of Drenthe, which were made by order of the Amsterdam trading company 'Hollandse Compagnie van de Dieverder en Leggeler Smildervenen'. From 1633 onwards, these maps were drawn by the Flemish-Dutch engraver and bookkeeper Pieter Serwouters. Serwouters worked in Amsterdam, and produced these maps in close cooperation with the cartographer Pieter Vingboons. This article describes six recently discovered maps that once belonged to this Hollandse Compagnie, yet are currently in private hands. The maps are ambiguous: on the one hand they are functional because of the strong focus on the region's civil engineering and infrastructure; on the other hand they are ornamental in the way the landscape is represented. They may well have been preparatory studies for a now lost wall-map.

advertenties

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlanten
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

**Antiquariaat
Plantijn**

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

BK

BUBB KUYPER

VEILING

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
cartografie,
topografie en
geschiedenis

**26 t/m 29
mei 2009**

**Kijkdagen
21 t/m 24 mei**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

**BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK**

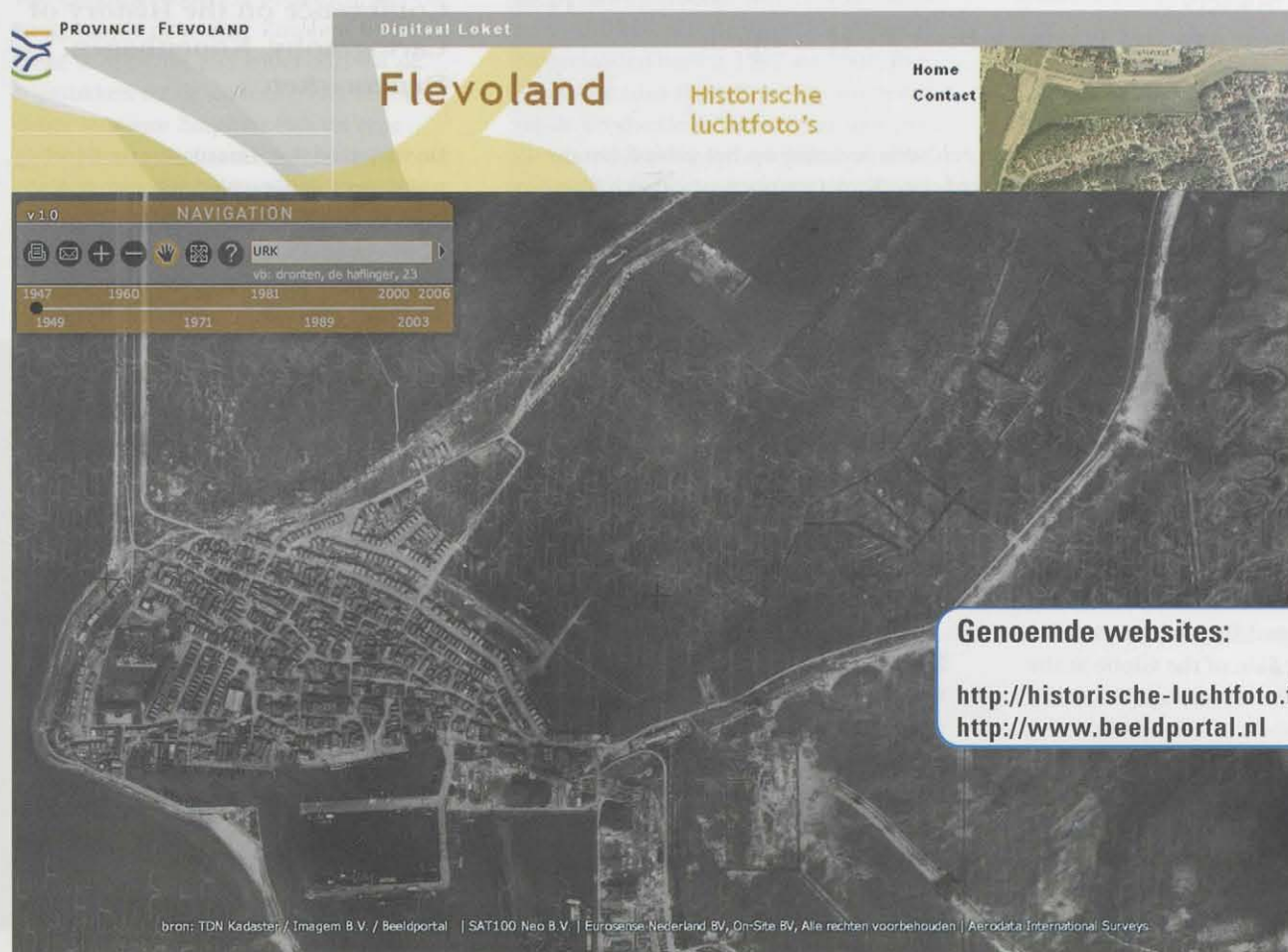
Jansweg 39
2011 KM Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuiper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuiper.com

Deze rubriek vestigt de aandacht op bijzondere internetsites met betrekking tot de historische kartografie.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl). Via de website <http://www.maphist.nl/ct/alacarte/index.html> zijn alle hieronder vermelde links direct aanklikbaar.

@ la Carte

Historische luchtfoto's van Flevoland

Genoemde websites:

<http://historische-luchtfoto.flevoland.nl>
<http://www.beeldportal.nl>

Zowel luchtfoto's als de provincie Flevoland komen er in deze rubriek nogal bekaaid vanaf. Dat gaan we nu helemaal goedmaken. Aandacht dus voor historische luchtfoto's van Flevoland!

Via de site <http://historische-luchtfoto.flevoland.nl> kunnen luchtfoto's van de provincie bekeken worden uit de periode 1947-2006. De navigatie binnen de site is erg eenvoudig. Men kan zoeken door een adres of de naam van een dorp in te typen, of door met de buttons (zoom en scroll) naar de gewenste locatie te navigeren. Wanneer de gewenste locatie is gevonden, in het hier getoonde voorbeeld Urk, kan door middel van een schuifregelaar een soort tijdreis gemaakt worden. Deze regelaar kan met de muis verschoven worden, zodat ook het stuk foto dat er onder ligt zichtbaar wordt.

Bovendien is de regelaar transparant. Een aardigheid op de site van Flevoland is verder nog de mogelijkheid om een deel van een luchtfoto als e-card te versturen. Het leuke is dat men het landschap ziet veranderen. In 1947 is Urk nog een vrij geïsoleerd gelegen dorp, te midden net ingepolderde maar nog onontgonnen gronden. In de loop der tijd ziet men de grond verkaveld worden en ook de bebouwing van Urk flink groeien. Een gebrek is dat geen enkele vorm van informatie over de foto's te vinden is, behalve het jaartal van opname en een summiere bronvermelding. Het kan nuttig zijn te weten wat de exacte datum was van de opname, wie de opname gemaakt heeft en wat de resolutie en eventueel de vlieghoogte van de opname is. Dat verschilt namelijk nogal per opname.

De luchtfoto's zijn ook opgenomen in www.beeldportal.nl, een site waar oude luchtfoto's van heel Nederland te vinden zijn. Gelukkig hebben de ontwikkelaars van de Flevolandse site niet de onvriendelijke interface van het nogal traag werkende Beeldportal overgenomen. Wat wel jammer is, is dat de site van Flevoland niet alle beschikbare luchtfoto's opneemt. Alleen van de Noordoostpolder zijn er vanaf 1947 luchtfoto's opgenomen. Lelystad begint pas in 1960 en Almere zelfs pas in 1981. Op de Beeldportal daarentegen staat een luchtfoto (kaartblad 25) uit 1967, waarop alleen de Oostvaardersdijk en de IJmeerdijk te zien zijn, terwijl de Zuidelijke IJsselmeerpolder een jaar later pas droog zou vallen. Hopelijk worden er in de toekomst nog meer luchtfoto's aan de site toegevoegd.

Inzendingen voor deze rubriek aan:
Gijs Boink, Nationaal Archief,
Verzameling Kaarten en Tekeningen,
Postbus 90520, 2509 LM Den Haag
E-mail: gijs.boink@nationaalarchief.nl

Varia Cartographica

'Maps and Society'.

Serie lezingen aan het Warburg Institute te Londen: programma tot medio 2009

Als vanouds wordt in de komende periode een serie lezingen op het gebied van de geschiedenis van de kartografie georganiseerd door Tony Campbell (voorheen Map Library, British Library), Catherine Delano Smith (Institute of Historical Research) en Alessandro Scafi (Warburg Institute). De bijeenkomsten zullen worden gehouden aan het Warburg Institute, University of London, Woburn Square, London WC1H 0AB vanaf 17.00 uur. Iedereen is welkom; na afloop wordt er voor een verfrissing gezorgd. Inlichtingen: info@tonycampbell.info (Tony Campbell) of +44 (0)20 8346 5112 (Catherine Delano Smith).

2009

22 januari

Dr Benjamin Olshin (Assistant Professor of Philosophy, History, and History of Science, The University of the Arts, Philadelphia)

'Speculations and Discoveries: Brazil and the Other Side of the Globe at the end of the 15th Century'

26 februari

Sarah Tyacke (Leverhulme Emeritus Research Fellow, Royal Holloway University of London)

'Understanding Robert Dudley's Arcano del Mare, 1646-8'

12 maart

Stéphane Blond (Département d'Histoire, Université d'Evry-Val-d'Essonne)

'The Trudaine Road Maps, a Masterpiece in French Enlightenment Cartography'

26 maart

Dr Hanna Vorholt (British Academy Postdoctoral Fellow, The Warburg Institute)

'Provenance and Dissemination of Medieval Maps of Jerusalem: Constructing and Deconstructing a Stemma'

23 april

Eva Stamoulou (Art History and Visual Studies, University of Manchester)

'Portraying the Mediterranean: Sixteenth-century Books of Islands (Isolarij) and the Venetian Maritime Empire'

14 mei

Dr Alastair Pearson (Department of Geography, University of Portsmouth)

'"The greatest map ever published": The American Geographical Society and the Map of Hispanic America at 1:1 Million Scale, 1922-1945'

ICHC 2009: 23rd International Conference on the History of Cartography, Kopenhagen, Denemarken

De tweejaarlijkse Internationale Conferentie over de Geschiedenis van de Kartografie (ICHC) zal in 2009 van 12 t/m 17 juli gehouden worden te Kopenhagen, Denemarken. De ICHC is de enige wetenschappelijke conferentie die gewijd is aan het verspreiden van kennis over de geschiedenis van kaarten en het kaartenmakersbedrijf, onafhankelijk van regio, taal, periode of onderwerp. De conferentie stelt zich tot doel een wereldwijde en vrije samenwerking en uitwisseling van kennis tussen wetenschappers, collectiebeheerders, verzamelaars, handelaren en instellingen te bevorderen. Hiertoe worden lezingen, presentaties, tentoonstellingen en een sociaal programma georganiseerd. Voor het eerst sinds het begin van de serie conferenties zal de ICHC in 2009 plaats vinden in Denemarken.

Meer informatie over ICHC2009 vindt u op <http://www.ichc2009.dk/>.

Promotie Elger Heere

Op vrijdag 27 juni 2008 heeft Elger Heere zijn proefschrift getiteld *GIS voor historisch landschapsonderzoek: Opzet en gebruik van een historisch GIS voor prekadastrale kaarten* met succes verdedigd. Elger Heere promoveerde aan de Universiteit Utrecht bij prof. dr. Ferjan Ormeling en prof. drs. Jelle Vervloet. Zijn onderzoek richtte zich op een Geografisch Informatiesysteem voor de ontsluiting en analyse van prekadastrale kaarten. Het vernieuwende aan het onderzoek was de toepassing van de

hardopdenkmethode, waarbij gebruikers van het prototype van het GIS hardop pratend hun gedachten bij het systeem moesten uiten, een novum in de historische kartografie. Daarnaast paste hij de callibratiemethode toe, dat beschouwd kan worden als een iteratief proces waarbij resultaten uit het gebruikersonderzoek worden verwerkt in een verbeterde versie van het GIS dat vervolgens weer getest wordt. De redactie van Caert-Thresoor wil haar secretaris hierbij feliciteren met het behalen van de doctorstitel.

Bijzondere globe 400 jaar in bezit van Zutphen

Op dinsdag 16 september 2008 kwamen burgemeester en wethouders van de gemeente Zutphen op verjaardagsvisite in het Stedelijk Museum Zutphen. Het was precies 400 jaar geleden dat een globe, gemaakt door Jacobus Florentius van Langren (vóór 1525-1610), in het bezit van de gemeente Zutphen kwam. Deze 'Zutphense globe' behoort tot de topstukken uit de collectie van het Stedelijk Museum Zutphen. Van dit type globe bestaat slechts een tiental in Europa; elk exemplaar heeft zijn eigen karakteristieken. Wat de Zutphense globe extra bijzonder maakt, is dat de originele rekening

bewaard is gebleven en dat de globe nooit meer van eigenaar is veranderd.

Befaamd globemaker

Jacob Florentius van Langren behoort tot een generatie van befaamde globemakers die verantwoordelijk was voor de bloeiende globeproductie in de Noordelijke Nederlanden tussen 1597 en 1605. Zijn zoon Arnoldus Florentius was eveneens bij de productie betrokken en wist precies hoe hij een opdrachtgever moest prijzen. In 1608 droeg hij de globe op aan de 'meest eerbare, meeste vermaarde, meest geleerde en meest opletende raad en bevolking van Zutphen.'

Originele rekening

In de resolutieboeken van de gemeente Zutphen lezen we op 16 september 1608: 'Arnoldus Florentius a Langeren verehrt hebbende aen die Magistraet der Stadt Zutphen tott behouff der Stadt Zutphen einen Globum Terrestrem in magnae forma.' Voor de aardglobe ontving Arnoldus Florentius 60 carolusgulden, omgerekend naar de huidige waarde ongeveer 1700 euro. Deze originele rekening wordt tegenwoordig bewaard bij het Regionaal Archief Zutphen.

Statussymbool

Het is de vraag waarom de magistraten, de voorlopers van B&W, in 1608 behoefte hadden aan een globe. Het is niet aannemelijk dat de globe voor maritieme doeleinden werd aangekocht. Zutphen lag ten slotte niet aan zee, bovendien bleken in de praktijk zeeboeken en

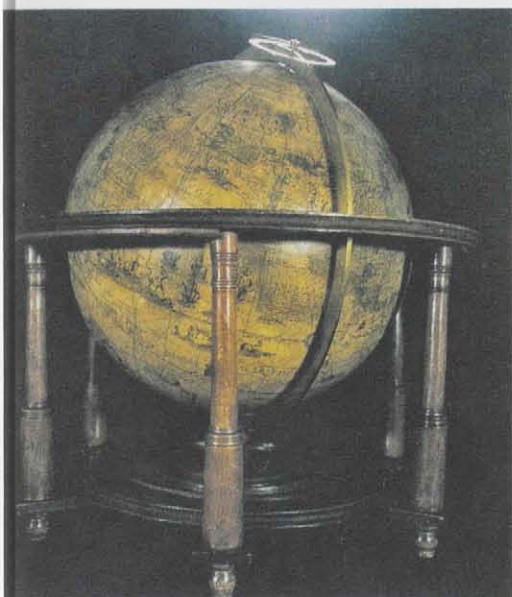
paskaarten handiger te zijn. Globes werden vaak ondergebracht in verzamelingen of bibliotheken en vertegenwoordigen dan 'de wereld in het klein'. De globe moet gezien het grote bedrag dat in 1608 werd betaald zeker een statussymbool zijn geweest.

Overwintering Nova Zembla

Het was overigens wel een statussymbool dat erg goed paste bij de handelscultuur van de Noordelijke Nederlanden. Handel en zeevaart hadden hun blik gericht op nieuwe gebieden in de wereld. Dat onze voorouders daar trots op waren, blijkt wel uit de Zutphense globe waarop de overwintering op Nova Zembla van Willem Barentsz. (1596/1597) is voorgesteld. Aan de Zutphense globe is verder af te lezen dat Van Langren in 1592 voor tien jaar van de stad Amsterdam een octrooi ontving om globes te produceren. Met de globeproductie kwam de wereld letterlijk in Nederlandse handen en dergelijke globes behoorden tot de handelsproducten die in heel Europa werden afgezet.

Cultureel erfgoed

Achteraf hebben de voorlopers van B&W van Zutphen in 1608 een goede aankoop gedaan en beschikt Zutphen daardoor over kostbaar cultureel erfgoed. De Van Langrens wisten behalve Zutphen ook de VOC, de Staten-Generaal en de steden Den Haag, Arnhem en Antwerpen voor hun globe te interesseren. Alleen in Zutphen is men zo verstandig geweest om deze globe voor het nageslacht te bewaren.

Jacobus Florentius van Langren: aardglobe in houten stelling met kompas en koperen gradenboog.

advertentie

BRUSSELS INTERNATIONAL
MAP COLLECTORS' CIRCLE
(BIMCC)

www.bimcc.org

Membership € 30

The BIMCC organizes, each year, an excursion to a map collection in or near Belgium, a Map Evening (in Brussels) and an International Conference or Study Session on a major topic of the History of Cartography. It publishes three illustrated Newsletters per year and maintains a web site.

Referentiedatabase MapRef verhuist

MapRef, de online database van niet-gedrukte (maar digitaal gepubliceerde) artikelen op het gebied van historische kartografie, is in een nieuw jasje gestoken en verhuist naar een nieuw webadres: <http://www.mapref.kunstpedia.com>. De database bevat momenteel een 130-tal artikelen, welke gecategoriseerd en volledig doorzoekbaar zijn. De beheerders van de website doen een oproep om materiaal dat nog niet in hun database is opgenomen bij hen te melden.

Studiemiddag Romeyn de Hooghe op 6 februari 2009 in de Bijzondere Collecties, UB Amsterdam

Op 6 februari 2009 organiseert de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie een studiemiddag in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Oude Turfmarkt 129. Deze middag wordt georganiseerd naar aanleiding van de tentoonstelling 'Romeyn de Hooghe, de verbeelding van de late Gouden Eeuw'. Zijn uitgebreide oeuvre aan prenten omvatte tevens kaarten en kaartdecoraties. Op het programma zullen een aantal lezingen en tentoonstellingsbezoek staan, met een borrel tot besluit.

Ontvangst vanaf 13.30 uur in het Museumcafé van de Bijzondere Collecties, aanvang van het lezingenprogramma om 14.00 uur in de aula van het intern doorverbonden Allard Pierson Museum.

Inschrijving is mogelijk door voor 28 januari 2009 € 14,- over te maken op gironummer 4878973 t.n.v. GIN-Historische Kartografie te Utrecht. Voor betaling door buitenlandse deelnemers zijn een IBAN en BIC nummer beschikbaar: IBAN: NL 41 PSTB 0004 8789 73 en BIC: PSTBNL21. Toegang tot de tentoonstelling is niet inbegrepen en wordt ter plekke betaald: Groepsleden: € 5,-; Senioren 65+, CJP, Stadspas, studenten (ISIC): € 3,25; MK (Museumkaart): Gratis. De zaal biedt ruimte aan maximaal 70 personen.

Voor nadere informatie kan contact opgenomen worden met Jan Werner (j.w.h.werner@uva.nl, tel. 020-5252354) of Marc Hameleers (mhameleers@stads-archief.amsterdam.nl, tel. 020-2511659).

ICHG 2009: 14th International Conference of Historical Geographers aan de Graduate School of Letters, Kyoto University, Japan

Van 23 t/m 27 augustus 2009 wordt in Japan de 14e Internationale Conferentie van Historisch Geografen (ICHG) gehouden aan de Graduate School of Letters, onderdeel van de Universiteit van Kyoto. De conferentie richt zich in beginsel op alle aspecten van de historische geografie, maar benadrukt daarbinnen de theorie en geschiedenis van de historische geografie, historische GIS en sociaal-geografische thema's. Het programma van 25 augustus biedt een keuze uit 4 verschillende excursies.

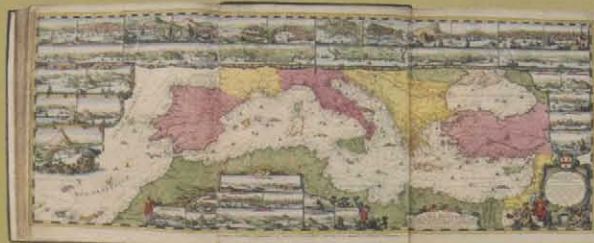
Meer informatie over ICHG2009 vindt u op <http://www.bun.kyoto-u.ac.jp/ichg/>.

advertenties

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com
paulus@swaen.com

bel voor gratis taxatie telefoon 06 - 27508276

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden;
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
- Zeeland;
- Utrecht;
- overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te
Vinkeveen
Herenweg 144
3645 DT Vinkeveen
Geopend:
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

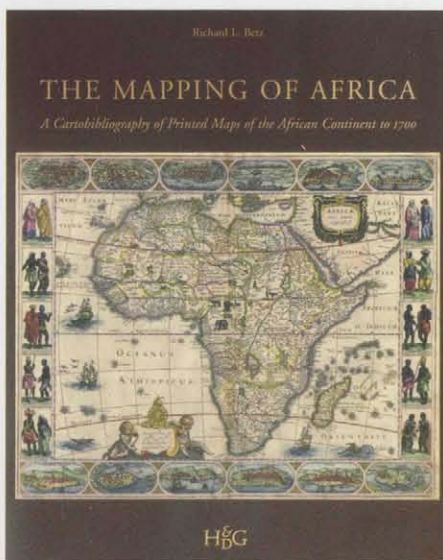
www.datnarrenschip.nl

Besprekingen

The Mapping of Africa; A Carto-bibliography of Printed Maps of the African Continent to 1700 / R.L. Betz. - 't Goy: HES & De Graaf Publishers, 2007. - 293 p.; ill. - ISBN 978 90 6194 489 8. € 159,-.

Reeds sinds de Oudheid heeft Afrika de Europeanen gefascineerd. Verschillende takken van historisch onderzoek maken duidelijk dat er nog steeds interesse is in de boeiende geschiedenis van dit continent. Zoals het geval is bij veel kaartverzamelaars is de auteur van *The Mapping of Africa*, geïnteresseerd geraakt in oude kaarten van het gebied waar hij jarenlang gewoond heeft, in dit geval Zuid-Afrika. Deze interesse heeft zich ontwikkeld tot een substantiële verzameling kaarten van het Afrikaanse continent. De moeilijkheden bij het dateren en analyseren van een aantal van deze kaarten, met behulp van de beschikbare literatuur, deed hem besluiten deze problemen op te lossen voor zichzelf en voor anderen door een nieuwe kartobibliografie samen te stellen. Contact met Peter van der Krogt, hoofd van het Explokartonderzoekprogramma van de Universiteit Utrecht, leidde ertoe dat dit project werd opgenomen in het Explokartprogramma. Het eindproduct is een uitstekend naslagwerk dat de bestaande literatuur aanvult en in veel gevallen vervangt.

Onder de titel *'The Mapping of Africa'* wordt een historische inleiding gegeven. Hierin komen drie basisonderwerpen aan de orde: kaartproductie van de Oudheid tot de vroege Renaissance, de Europese ontdekkingen van Afrika en de weergave van Afrika op kaarten van Ptolemaeus en op andere belangrijke wereldkaarten. De auteur gaat hierin veel verder dan wat bij een gemiddelde kartobibliografie verwacht mag worden. De hoofdstukken over kaarten van inheemse, Egyptische, Romeinse, Arabische en met name Chinese makelij zijn zeer goed geschreven en zijn zo compleet als dat van een algemene introductie verwacht mag worden. Dit boek beperkt zich tot de kaarten van het gehele continent, terwijl meer gedetailleerde kaarten, die voldoende van het continent laten zien, hier wellicht ook van belang zijn. Kaarten uit de middeleeuwen,

de vroege Renaissance en Ptolemaeus-kaarten, vormen samen met de portolaan-kaarten de basis voor de latere kaarten van het continent Afrika. Het hoofdstuk over belangrijke wereldkaarten, waarop Afrika voorkomt, gaat wel in op dit punt en laat een aantal fraaie illustraties zien. De samenvatting van de Europese exploratie volgt het klassieke patroon van dergelijke beschrijvingen. De laatste inleidende hoofdstukken bieden echter nieuwe inzichten. In het hoofdstuk *'Overview of Printed Maps of Africa from 1505 to 1700'* ontwikkelt Betz zes kartografische modellen waarbinnen alle 174 in dit boek beschreven kaarten en hun afgeleiden ondergebracht kunnen worden. Deze modellen zijn:

1. vroege kaarten van Afrika, beginnend met de oudste beschreven kaart (Montalbodo, 1508) en verder bevattende de eerste kaarten van Gastaldi.
2. het Gastaldi-Ortelius-model, beginnend met Gastaldi's zes bladige wandkaart uit 1564 en eindigend met kaarten van De Jode (1596) en Di Arnoldi (1600).
3. het Mercator-model, beginnend met de weergave van Afrika op de wandkaart van de wereld van Mercator (1569) en bevattende het werk van Hondius, Janssonius, van den Keere en Scherer (1699).
4. het Blaeu-model, gebaseerd op de wandkaart van Afrika van Blaeu uit 1608, die van invloed was op Europese kaartmakers tot eind zeventiende eeuw.
5. het Sanson-1650-model, die feilloos overgaat in het

6. Jaillot-Duval-model, waaronder onder meer de kaarten van Morden, Seller, Mortier, Nolin, Coronelli en De Fer vallen. Guillaume Delisle, wiens bekende kaart uit 1700 hier als laatste wordt beschreven, zou zeker een apart model moeten vormen, maar dat moet wachten tot een vervolg op dit werk, welke kaarten van na 1700 beschrijft.

De modellen zijn gevormd op basis van een aantal karakteristieken, zoals vorm van het continent, hydrografie, gebergtebeschrijvingen, namen van regio's, plaatsnamen en teksten op de kaarten. Het resultaat is een verfrissende kijk op de onderlinge relaties tussen de kaarten. Hier is veel stof tot nadenken en het zal kaartverzamelaars stimuleren om hun eigen kaarten nader te onderzoeken. De kaartbeschrijvingen in het kartobibliografische deel zijn opgesteld volgens, wat genoemd kan worden, de Utrechtse methode. Deze wordt toegepast in het Explokart onderzoeksprogramma en is afgeleid van de internationale ISBD (CM) standaard. De kop van iedere beschrijving begint met een volgnummer, het jaar van de eerste uitgave van de kaart, de naam van de kaartenmaker (of kartograaf aan wie de kaart wordt toegeschreven) en de plaats van uitgave. Vervolgens is de kaart afgebeeld, met daar onder de essentiële kartobibliografische gegevens, beginnend met het aantal staten van de kaart en vervolgens hoofd- en ondertitel, informatie over de graveur, de getoonde schaalstok (maar niet omgezet naar de moderne schaal), plaats van uitgave van de kaart en de naam van de uitgever en de eerste datum van uitgave, titel van boek of atlas waarin de kaart is opgenomen, druktechniek (houtsnode of kopergravure), de afmetingen van de kaart, de lengte- en breedtegraden, de oriëntatie, de positie van de titel op de kaart en de decoratieve elementen. Vervolgens is er een lijst met locaties (bibliotheken of collecties) waar de kaart te vinden is. Nog drie items completeren de kaartbeschrijving. Ten eerste zijn er gedetailleerde beschrijvingen van de opvallende kenmerken, waarmee de kaart in de context van de hierboven genoemde modellen wordt geplaatst en wordt er biografische informatie gegeven over de kaartmaker. Dan volgt er informatie over de publicatie van

de kaart en tenslotte zijn er bibliografische referenties opgenomen.

Aan het einde van het boek zijn vier bijlagen opgenomen: een lijst van verloren gegane kaarten van Afrika, een opsomming van kaarten waarop bepaalde topografie voor het eerst voorkomt, een selectie van belangrijke plaatsnamen met hun moderne variant en een chronologie van gebeurtenissen met betrekking tot de exploratie van Afrika.

Een indrukwekkende bibliografie met 323 publicaties gaat vooraf aan de opsomming van alle geraadpleegde bibliotheken, een alfabetische gerangschikte lijst van kaarttitels en een register op persoonsnamen.

Iedereen die heeft gewerkt met oudere publicaties op het gebied van de kartografie van Afrika, zoals R.V. Tooley (*Map Collectors' Series, 196672; Collectors' Guide to the Maps of the African Continent and Southern Africa, 1969*) en Norwich's *Maps of Africa: an illustrated and annotated cartobibliography* (1983), zal de enorme vooruitgang die met *The Mapping of Africa* is geboekt, waarderen. De werken van Tooley en Norwich waren in het verleden goed bruikbaar en zijn dat nog steeds daar waar in het onderhavige boek geen aandacht is besteed, zoals regionale kaarten of kaarten na 1700. Maar met *The Mapping of Africa* is er een kartobibliografisch betekenisvolle beschrijving van iedere kaart gekomen. En dat zonder de ergerniswekkende non-informatie waar Norwich de lezer mee vermoet.

De overvloed aan details die gegeven worden bij iedere kaartbeschrijving getuigen van het volledige en nauwgezette onderzoek dat Richard Betz en zijn vrouw Penny hebben uitgevoerd in zowel Europese en Amerikaanse bibliotheken als privécollecties. Het resultaat is indrukwekkend. Waar Tooley (1969) nog 43 kaarten van voor 1700 noemt en waar Norwich (1997) er slechts 10 meer noemt, worden hier 174 verschillende kaarten genoemd aangevuld met honderden verschillende staten of variaties ervan. Deze nieuwe kartobibliografie is een mijlpaal in de geschiedenis van de kartografie van Afrika. Het zal een naslagwerk zijn van onschatbare waarde voor verzamelaars en een onmisbare referentie en onderzoeksgereedschap voor professionele onderzoekers.

Wulf Bodenstein

(eerder gepubliceerd in de BIMCC-Newsletter, vertaling: Elger Heere)

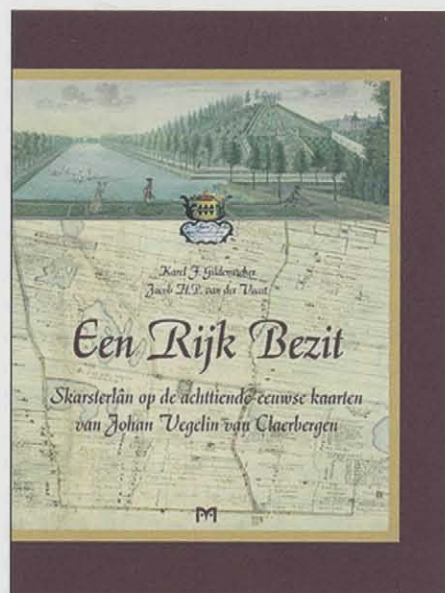
Een rijk bezit: Skasterlân op de achttiende-eeuwse kaarten van Johan

Vegelin van Claerbergen / Karel F. Gildemacher & Jacob H.P. van der Vaart.

- Utrecht: Matrijs, 2007. - Geb., 239 p., ill. in kleur. - ISBN 978 90 5345 325 4.

- € 29,95.

In 2007 verscheen bij uitgeverij Matrijs *Een rijk bezit*. De uitgave kwam tot stand in samenwerking met Tresoar, één van de twee instellingen waar de kaartencollectie van Johan Vegelin van Claerbergen wordt bewaard. De wat gezochte titel *Een rijk bezit* moet verwijzen naar de waarde van deze kaartenverzameling. Gelukkig wordt in de ondertitel duidelijk waar het boek over gaat. In de inleiding wordt gesteld dat 'van geen enkele gemeente van enige omvang in Nederland [...] een dergelijke collectie uit die tijd zo goed bewaard [bleef]'. Dit lijkt mij wat overdreven, wat overigens geen afbreuk doet aan de bijzonderheid en waarde van de collectie Vegelin. Het bijzondere van deze collectie is de verwevenheid van de verzamelaar en de landmeter in deze privécollectie: Johan Vegelin van Claerbergen verzamelde kaarten van Doniawerstal en Haskerland (de huidige gemeente Skasterlân) maar trad zelf ook op als landmeter in dit gebied. Dit maakt het tegelijkertijd lastig: het boek is geen overzicht van alle kaarten die door Vegelin van Claerbergen gemaakt zijn, het is ook geen overzicht van de kartografie van Skasterlân. De kaarten in de collectie Vegelin zijn over het algemeen schetskaarten of veldminuten. Echte werkdocumenten, gebruikt voor de grondadministratie zonder decoratieve elementen. Net uitgewerkte en gedecoreerde kaarten zijn ver in de minderheid. Het boek is vooral te beschouwen als een studie over het landschap in de achttiende eeuw, waarbij de kaarten uit de collectie Vegelin als bron gebruikt zijn. Met andere woorden, het is meer een historisch-geografische studie dan een historisch-kartografisch onderzoek. Het boek is in twee delen verdeeld. Het eerste deel verhaalt over het landschap en de geschiedenis van Skasterlân. In de verschillende hoofdstukjes komen allerlei landschappelijke en cultuurhistorische aspecten aan de orde, waarbij het gedetailleerde kaartmateriaal minutieus bestudeerd is. Dit levert een uitstekend historisch-geografisch verhaal op! Het tweede deel behandelt de kaarten per dorp. Net als sommige hoofdstukjes in het eerste deel heeft dit af en toe een wat opsom-

mend karakter, te meer omdat er van enkele dorpen weinig kaartmateriaal in de collectie te vinden is.

Opvallend is dat er in de teksten in het gehele boek nergens literatuurverwijzingen of noten opgenomen zijn. Hier zal bewust voor gekozen zijn, met het oog op het brede publiek waar het boek op een toegankelijke manier voor geschreven is. Toch beschouw ik dit soms als een gemis. Zo hadden de kaarten bijvoorbeeld wat meer in de context van de Friese historische kartografie geplaatst kunnen worden. Verwijzingen naar recente publicaties *Frisia Dominium* (De Rijke, 2006) en *De Atlas van Huguenin* (Versfelt & Schroor, 2005) hadden niet misstaan, titels die ook in de literatuurlijst niet vermeld worden. Ook de gedrukte kaart van Friesland in dertien bladen van de hand van Vegelin had best afgebeeld mogen worden.

Dat het boek niet echt een kartografische studie is blijkt bijvoorbeeld uit de op bladzijde 147 afgebeelde schetskaart van Doniaga. Een zeer interessante kaart die op twee tijdstippen door twee verschillende landmeters vervaardigd is. Dit wordt wel vermeld in de tekst, maar er wordt verder nauwelijks ingegaan op het hoe en waarom van de ontstaansgeschiedenis van deze kaart. Wel wordt er meerdere keren gebruik gemaakt van HISGIS, het informatiesysteem van prekadastrale en kadastrale bronnen in Friesland, zoals het kaartje op bladzijde 80. De gegevens van het kadaster geven hier duidelijk de situatie van de Vegelinbossen in 1832 weer. Het hoofdstukje over Snikzwaag is in feite een uitgewerkte case study van de gegevens in de stemkohieren, die ook onderdeel uitmaken van HISGIS. Heel

inzichtelijk om dit voor één, hopelijk representatief, dorp op deze wijze uit te werken. Tenslotte wordt er een enkele keer een vergelijking met de moderne topografische kaart gemaakt. Juist deze vergelijkingen van de situatie op de achttiende-eeuwse Vegelinkaarten met de latere negentiende-eeuwse kadasterkaarten en de huidige topografie zijn interessant en laten de kaarten van Vegelin meer leven. Dit had misschien nog wat vaker toegepast kunnen worden.

In de vereenvoudigde, maar overzichtelijke kartobibliografie achter in het boek tel ik 147 manuscriptkaarten en tekeningen, hoewel er in de inleiding van slechts 111 kaarten gesproken wordt. Wellicht dat daar de topografische tekeningen, onder andere van Jacob Stellingwerf, niet meegeteld zijn. De vraag rijst dan echter of deze wel deel uit maken van de collectie Vegelin. Enfin, van de 147 beschreven stukken zijn er 27 door Johan Vegelin van Claerbergen gemaakt, of toegeschreven aan hem. In het boek zijn verder een aantal moderne overzichtskaarten opgenomen, vervaardigd door Sander Strating. Dit zijn uitstekende kartografische weergaven, die steeds goed aansluiten bij de tekst. Alleen een topografisch overzichtskaartje van Skasterlân voorin het boek was voor een niet-Fries als ik nog een nuttige toevoeging geweest. Opvallend is dat er bijna geen enkele kaart in zijn geheel afgebeeld is. Van veel kaarten is slechts een fragment in het boek terug te vinden en soms zijn de randen van de kaart weggefallen. Wanneer het kaartbeeld aan de rand van een illustratie doorloopt weet je echter nooit hoeveel er van de kaart niet weergegeven is. Van de 147 kaarten in de kartobibliografie zijn er in het boek 44 helemaal niet afgebeeld. Het is enigszins ergerlijk wanneer de tekst op een bepaalde kaart ingaat en deze niet ter plekke afgebeeld is. Wanneer je de kaart toch wil bekijken, moet je eerst in de kartobibliografie gaan zoeken of, en zo ja waar, de kaart in het boek afgebeeld is. Beter was geweest wanneer het juiste bladzijdennummer van de betreffende afbeelding in de tekst was vermeld. De grootste teleurstelling van dit boek is dat veel afgebeelde kaarten en kaartfragmenten onscherp zijn en een aantal afbeeldingen flets ogen. De soms ronduit beroerde kwaliteit van de afbeeldingen zijn we niet gewend van Matrijs, een uitgeverij die juist bekend staat om de hoge eisen die zij aan illustraties stelt. Dit staat in schril contrast tot de aandacht die aan de vormgeving

van het boek is besteed. De twee delen zijn van elkaar onderscheiden door middel van kleurgebruik: deel 1 is okergeel en deel 2 is bordeauxrood. Bij de koptekst bovenaan de bladzijden zijn kleine symbooltjes toegevoegd ter herkenning. Kortom, een belangrijke publicatie die terecht aandacht schenkt aan de relatief onbekende kaartenverzameling van Johan Vegelin van Claerbergen. Het boek is prachtig vormgegeven, maar aan de afbeeldingen van de kaarten had toch echt meer aandacht besteed moeten worden.

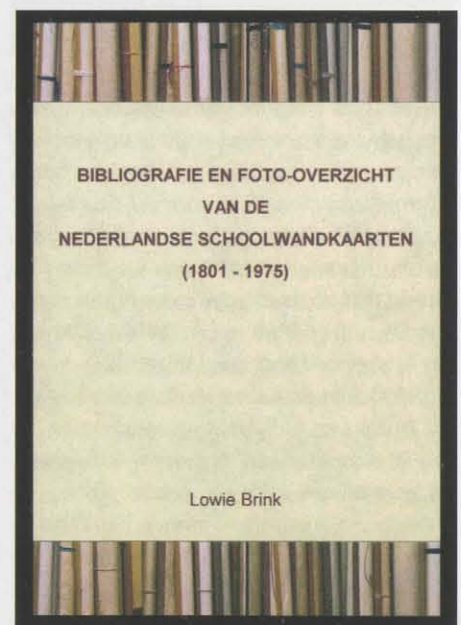
Martijn Storms

(Dit is een bewerking van de eerder verschenen recensie in *It Beaken* (2008)).

Bibliografie en foto-overzicht van de Nederlandse schoolwandkaarten (1801-1975) / Lowie Brink.- Nijmegen: Antiquariaat De Wereld aan de Wand, cop. 2007. - 390 p., met afb. van krt en cd-rom. - ISBN 978 90 812054 1 2. - Prijs € 39,- plus € 6,- verzendkosten.

In mijn bespreking van het boek 'De wereld tussen twee stokken: de geschiedenis van de Nederlandse schoolwandkaarten' van Brink en Holl (Caert-Thresoor, (2006-3) had ik mij de opmerking gepermitteerd dat er op Kartobibliografisch gebied over dit onderwerp nog wel iets te wensen is. Welnu, met het boek *Bibliografie en foto-overzicht van de Nederlandse schoolwandkaarten (1801-1975)* is deze wens in vervulling gegaan. Een overzichtelijk naslagwerk met per pagina aan de linkerhand een afbeelding van de kaart met daarnaast de gegevens van de kaart: titel, auteurs, jaar van uitgave, druk, formaat en schaal, voor zover bekend. Veel onderzoek in gedrukte bronnen waaronder uitgeverscatalogi en tijdschriften met recensies en advertenties van wandkaarten is gedaan om de bibliografie te completeren. Een jaar van uitgave staat zelden op de kaart, maar door het speurwerk van Brink is overzicht ontstaan in de productie van schoolwandkaarten van de verschillende Nederlandse uitgevers. Door zijn onderzoek weet ik nu dat de kaartenverzameling van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit een unieke 1ste druk van een wandkaart van Groningen van R. Bos uit 1906-1907 bezit. In deze bibliografie zijn in Nederland uitgegeven aardrijkskundige schoolwandkaarten opgenomen. Daaronder vallen ook geologische kaarten of kaarten met

een thema als 'economie' of 'bevolking'. Andere thematische kaarten, zoals geschiedkundige schoolwandkaarten zijn niet opgenomen, met uitzondering van kaarten ten behoeve van het godsdienstonderwijs. Nederlandstalige bewerkingen van bijvoorbeeld Duitse schoolwandkaarten zijn niet opgenomen. Wandkaarten die werden uitgegeven voor zowel gebruik op school als op kantoor etc. zijn 'onder protest' opgenomen. Als beginjaar is 1801 gekozen, het jaar van de eerste voor het gehele land geldende wet op het lager onderwijs. Aardrijkskundige onderwijsmethoden begonnen zich te ontwikkelen. Na een bescheiden start met op karton geplakte kaarten zijn er geleidelijk aan echte schoolwandkaarten

op de markt gekomen. Na 1970 nam het gebruik op de scholen af in verband met de opkomst van nieuwe leermiddelen, maar 1975 wordt als eindjaar gehanteerd in deze bibliografie, omdat vanaf dat moment de Bibliografie van in Nederland verschenen kaarten van de Koninklijke Bibliotheek verschijnt waarin ook schoolwandkaarten zijn opgenomen. Gegevens van na 1974 zijn daardoor eenvoudig op te zoeken volgens Brink. Daar komt bij dat na 1974 de uitvoering van de schoolwandkaarten verandert. De traditionele wandkaart op papier, geplakt op linnen, met houten stokken wordt vaak vervangen door kaarten gedrukt op kunststof en bevestigd aan aluminium buizen, waarvan de duurzaamheid nog maar bewezen moet worden. De bibliografie is, zoals te verwachten valt, regionaal opgebouwd: na de Nederlandse provincies en Nederland volgen de overzeese gebiedsdelen, de landen

binnen Europa, de werelddelen en de wereld als geheel. Binnen een regio komen de uitgevers in alfabetische volgorde aan bod. Per uitgever volgen dan in chronologische volgorde de respectievelijke uitgaven. Aan de hand van een overzicht met codes van de schoolwandkaarten en een overzicht van afkortingen van uitgevers kan doelmatig gezocht worden in de bibliografie. Deze informatie staat bovendien op een los inlegvel, dat aan het boek is toegevoegd.

In deze bibliografie zijn 1093 schoolwandkaarten beschreven. De beschrijvingen berusten voor circa tweederde op autopsie. De auteur heeft 694 wandkaarten gefotografeerd. De foto's zijn genomen van wandkaarten uit de collectie van de auteur of van wandkaarten uit een publieke kaartenverzameling. Door laatstgenoemde bron kon het aantal afbeeldingen met ca. 10% worden verhoogd. Waar een foto ontbreekt, berust de beschrijving op vrijwel altijd gedrukte bronnen, die mogelijk niet geheel correcte informatie verschaffen. Zo wijkt de titel van een wandkaart zoals die aangekondigd wordt in een advertentie nog wel eens af van de titel zoals die op de kaart zelf voorkomt. Autopsie blijft noodzakelijk, maar dat is uiteraard niet altijd mogelijk.

In de inleidende tekst van deze publicatie (27 pp) is een literatuurlijst opgenomen van 50 items. Dit laat zien dat wandkaartonderzoek inmiddels een geheel eigen plaats heeft ingenomen binnen het kartografisch onderzoeksveld. De bibliografie eindigt met een overzicht van 'varianten'. Uitgevers maakten soms hun wandkaarten weer actueel door ze te voorzien van 'plakertjes', zoals bijvoorbeeld om de in 1930 drooggevalen Wieringermeer aan te geven of een fout in de naamgeving te corrigeren. Na nog enkele pagina's met titels van handleidingen en toelichtingen bij schoolkaarten volgt een auteursregister.

Alsof het nog niet genoeg is, zit achter in deze op stevig papier gedrukte bibliografie een cd-rom met alle artikelen in een internetversie die al eerder door de auteur gepubliceerd zijn. Verder kunnen hierop grotere afbeeldingen bekeken worden dan in het boek zelf. Fragmenten met nog meer details zijn gratis aan te vragen via de digitale versie van deze bibliografie op www.wereldaandewand.nl. In deze versie kunnen aanvullingen en verbeteringen worden opgenomen, waarvoor de auteur zich houdt aanbevolen. De site is toch al aan te bevelen, al was het alleen maar om eens een tour te maken door het virtuele Museum aan de wand.

De auteur zelf beschouwt deze bibliografie als 'voldoende compleet' (p.15) en ik denk dat daar alle reden voor is. Met deze bibliografie is een fantastisch naslagwerk voor schoolkaartliefhebbers beschikbaar en voor beheerders van collecties van publieke instellingen is dit werk hopelijk een stimulans om wandkaarten (verder) te ontsluiten in de beschikbare catalogi, zodat zichtbaar wordt wat er van dit specifieke materiaal als cultureel erfgoed ons rest.

Lida Ruitinga

Antwerpen: atlas van een stad in ontwikkeling / Rutger Tijs. - Tiel: Lannoo, 2007. - Geb., 240 p., ill. in kleur. - ISBN 978-90-209-7205-4. - € 49,95

De eerste aanblik van dit boek nodigt uit om er door te bladeren en met verwondering te grasduinen in de schitterende kleurenillustraties. Die illustraties, samen met het formaat (30 x 30 cm), geven het boek het uitzicht van een *coffee-table book*. Hoewel er amper een bladzijde zonder illustratie te vinden is, zou deze stempel het boek oneer aandoen.

Het geheel is onderverdeeld in drie grote delen. In het eerste, meest volumineuze deel wordt de *Stedelijke ontwikkeling in vogelperspectief* geschetst in twaalf ongenummerde hoofdstukken. Vertrekend van het landschap in de prehistorie tot ca. 1350 zijn er slechts weinig sporen van bewoning overgebleven. De achtereenvolgende ommuringswerken vanaf de veertiende eeuw lopen parallel met de groei tot economische hoofdstad van de Nederlanden in de zestiende eeuw. Het vierde hoofdstuk zoomt in op de vroegste kartografische uitwerking van stadsplattegronden in vogelvlucht. Leon Battista Alberti bestudeerde Vitruvius en Ptolemaeus en legde de basis voor andere architectuurtraktaten en studies over perspectiefleer, die op hun beurt de grondslag vormden voor de oudste stadsgezichten in vogelperspectief. Hoofdstuk vijf staat stil bij de kartografische kennis in het vroeg-zestiende-eeuwse Antwerpen, met de verschijning van het eerste rekenboekje (1508), de beschrijving van meetapparaten en de door Gemma Frisius beschreven en door Jacob van Deventer toegepaste driehoeksmetkunde. In het genre van het redezicht was Antwerpen toonaangevend. De stadsgezichten van Melchior Horebout (ca.

1525) en Fabio Licino (na 1543) staan aan het begin van een rijke traditie overzichtskaarten in vogelperspectief. De Spaanse omwalling uit het midden van de zestiende eeuw, die in de negentiende eeuw werd gesloopt, laat tot op vandaag haar sporen na. Vanaf de negentiende eeuw zorgen onder andere de havenuitbreiding, de Brialmontomwalling (en de afbraak ervan), de rechttrekking van de Scheldeoever en de nieuwe wijken (het Zuid, Linkeroever en Luchtbal) voor een heel nieuwe dynamiek in de ontwikkeling van de stad. Dan staat de auteur stil bij zijn stokpaardje, de groei van de

monumentenzorg van bij het prille begin in 1835 tot de 1353 Antwerpse beschermde monumenten en landschappen vandaag. Deel één wordt afgesloten met een planologische reflectie met een blik op de toekomst.

Deel twee opent met een hoofdstuk waarin Ortelius en Guicciardini even aan de orde komen, maar waar het historische belang van de stedenatlas van Braun en Hogenberg schromelijk over het hoofd wordt gezien. Eens te meer wordt duidelijk dat de auteur architect en stadsplanner is, die bij voorkeur stilstaat bij het conflictgebied tussen de bestaande territoriale situatie en de drang om die te optimaliseren vanuit gemeenschaps- of privaat initiatief. In het volgende hoofdstuk passeren de voornaamste stadswijken van Antwerpen de revue van het vroegste stadshart rond de burch tot de zogenaamde 'negentiende-eeuwse gordel', die zeer verschillende wijken omvat zoals het Eilandje, Zurenborg of Linkeroever.

In deel drie wordt nog verder ingezoomd op de voornaamste Antwerpse

monumenten, die elk hun eigen stempel drukken op het uitzicht van de heden-daagse stad. De eerder beknopte bespreking van deze 24 monumenten is een mooie introductie om de stad de ontdekken, maar smaakt naar meer. Afsluiten doet de auteur met een bespiegeling over de schaarste aan ruimte, de noodzaak tot herwaardering van het stadsgezicht en de mogelijke rol van de stedelijke bouwmeesters en stadsplanners. De lectuur van dit boek laat gemengde gevoelens achter. De auteur vertelt het verhaal van de ontwikkeling van Antwerpen in een atypische vorm: het is zoeken naar een inleiding waarin hij het opzet van de publicatie kadert of een besluit dat zijn inzichten samenvat.

Het ontbreken van een wetenschappelijk notenapparaat, wordt deels gecompenseerd door de overvloed aan fraaie kleurenillustraties die van het boek een echte *eye-catcher* maken. Spijtig genoeg is er amper een relatie tussen de tekst en de illustraties, waardoor de lezer vaak aan zijn lot wordt overgelaten. Twee voorbeelden ter illustratie: de schematische voorstelling van de voornaamste scharnierpunten bij de opeenvolgende stadsuitbreidingen staat enigszins verloren op p.136, terwijl die echt op zijn plaats zou staan op p. 28; de illustraties bij de hoofdstukken over de negentiende- en twintigste-eeuwse stadsontwikkeling (p.77-87) dateren allemaal uit de zestiende of zeventiende eeuw. Anderzijds zou de lezer die niet meteen vertrouwd is met Antwerpen erg gebaat zijn met enkele overzichtskaartjes, waarop bijvoorbeeld de grote stadswijken (deel 2, hoofdstuk 2) of de besproken monumenten (deel 3) worden aangeduid.

De illustraties nummeren en ze achteraan opsommen in een lijst zou het navigeren in het boek ten goede komen. Of is dat bewust achterwege gelaten om te verdoezelen dat de bronvermelding ontbreekt bij 56 van de 232 illustraties? Voor de tekst geldt eigenlijk hetzelfde: een register zou de lezer een grote dienst bewijzen.

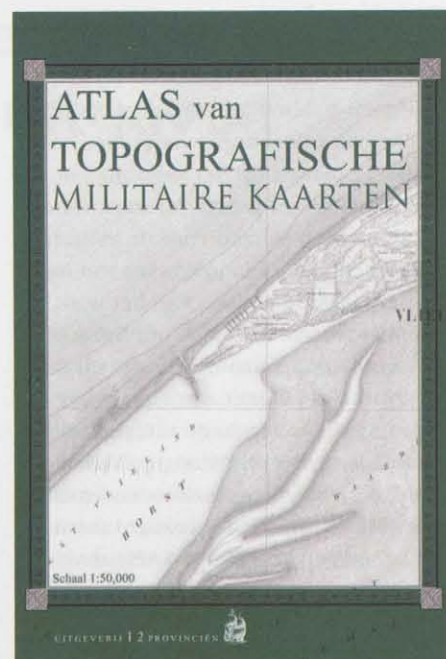
Het boek is ondanks de gebreken een aanrader. De schitterende illustraties zijn een lust voor het oog, terwijl de geïnteresseerde lezer een beter inzicht krijgt in de historische ontwikkeling van Antwerpen.

Joost Depuydt

Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (TMK), 1864 / Tekst: Marcel Kuiper, samenstelling Rob Kersbergen.-. Landsmeer, Uitgeverij 12 Provinciën, 2008.- XXIII, 447 p., ill., krt.-ISBN978 90 77350 27 0.- € 49,-.

Eindelijk de TMK (schaal 1:50.000) op handzaam formaat voor iedereen bereikbaar. De kartografische mijlpaal van het Nederland van de negentiende eeuw is nu in boekvorm leverbaar. Een facsimile op bladen van 80 x 50 cm was al in de jaren '70 van de vorige eeuw door de Topografische Dienst op de markt gebracht, maar de toenmalige prijs bedroeg per blad al tientallen guldens. En er zijn ruim 60 bladen. Rond 1990 zijn ook de tot schaal 1:50.000 teruggebrachte, gekleurde nettekeningen voor deze kaart in vier delen uitgegeven, een standaardwerk met eigen grote inhoudelijke, kartografische en esthetische waarde, maar nu dan eindelijk de TMK zelf.

De – net als het origineel – in zwart-wit uitgebrachte atlas biedt een topografische schat aan informatie over het Nederland van het midden van de negentiende eeuw. Gebaseerd zijnde op vele eigentijdse kadastrale gegevens, aangevuld met veldverkenningen, nadere geschreven bronnen en door gemeenten aangeleverde administratieve informatie, is het origineel van de TMK hét onmisbare hoogtepunt van de Nederlandse topografie en kartografie. De TMK is dan ook van groot belang voor historisch(-geografisch) onderzoek en er mag eigenlijk geen publicatie over ruimtelijke ontwikkelingen in ons land verschijnen zonder dat deze kaart is geraadpleegd. Zo is er vaak betrouwbare informatie over verkaveling en grondgebruik aan te ontleen en ook de toestand van de (verkeers)infrastructuur is er goed uit te destilleren. Natuurlijk heeft de TMK wel een belangrijke beperking ten gevolge van de zich wrekende factor tijd. De oorspronkelijk in steendruk (lithografie) uitgevoerde kaartbladen vergden na de eerste overname van gegevens uit het kadaster op handgetekende en ingekleurde kaarten (1:25.000) en opname in het veld nog een fikse nabehandeling, die soms meer dan tien jaar duurde (vb. blad Harlingen: opname 1854, druk 1862). Technisch was het echter mogelijk een veel kortere cyclus te realiseren (vb. blad Hillegom: 1850, resp. 1854). Dit bracht mee dat sommige weergegeven zaken op het moment van verschijnen al niet meer *up to date* waren en zelfs kwam het voor

dat in het veld waargenomen veranderingen niet meer op de platen zijn weergegeven. Een voorbeeld hiervan is het in 1846 verkende kaartblad no. 34 (Groenlo), dat op de op basis van veldverkenning vervaardigde versie de toen correcte toestand van het gehucht Kranenburg laat zien, waarna de pas in 1861 (!) in druk verschenen kaart nota bene de reeds ver achterhaalde toestand van vóór 1834 weergeeft. Het ontbreekt er nog maar aan dat de rond 1830 gereedgekomen straatweg van Zutphen naar Winterswijk er niet opstaat. Kortom: met de nodige voorzichtigheid in de exacte datering van op de kaart weergegeven fenomenen – een punt dat overigens bij elke kaart en tegenwoordig zelfs bij de foto's van Google Earth in ogenschouw moet worden genomen – is het een belangrijke bron. Maar zonder twijfel is een belangrijk deel van onze cultuurhistorie gecondenseerd in deze atlas, de 'draagbare TMK'. De onvolprezen uitgever van historisch kaartmateriaal verdient ook nu weer lof. Na onder meer de provinciale historische atlanten en de atlas van Nederland in de jaren 1955-1965 is er weer een nieuwe loot aan deze stam. Dit neemt niet weg dat er ook beperkingen en zelfs bezwaren zijn aan deze nieuwe uitgave van de TMK. Helaas moet worden vastgesteld dat de leesbaarheid van deze moderne reproductie het niet haalt bij die van het oorspronkelijk: de in de details wat rafelige weergave op goedkoop en kwetsbaar papier doet niet geheel recht aan de kwaliteit van de negentiende-eeuwse versie. Sommige fijne details en namen zijn dan ook niet

met voldoende scherpte weergegeven. Hier staat tegenover dat de mogelijkheid altijd een (werk)exemplaar bij de hand te kunnen hebben hier zwaar moet tellen. De potentiële koper moet hier een beslissing nemen op het snijpunt van prijs, kwaliteit en gebruiksgemak. Want als het om een sieraad voor de leestafel gaat, is een andere keuze beter. Van minder belang is de omissie van het oorspronkelijke kader en de coördinaten; elk kaartblad is omzoomd door een fantasierand. Wel jammer zijn enkele in het oog lopende fouten in de titels van de kaartbladen (vb. Callanstoog en Valkenswaard, en bovendien: Zandvoort, Groenlo, Eede (ZI) en weer Valkenswaard staan niet op de gelijknamige kaarten, maar iets verderop of iets terug). En dan: het complete blad no. 200 (Heerlen) ontbreekt en is abusievelijk ingenomen door een stukje van de Belgische Ardennen! Dit laatste is natuurlijk een misser, maar omdat de uitgever in een begeleidend schrijven te kennen geeft dat alle bladzijden ook los leverbaar zullen zijn, is dat probleem eenvoudig en acceptabel oplosbaar. Verder is het jammer dat de exacte dateringen van de veldopnames

en de jaren van uitgave niet zijn vermeld. Te meer daar die zo over te nemen waren geweest uit een uit 1973 daterend boekje van historisch-geograaf J.A. van der Linden met de titel – ja u raadt het al: *Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. En uitgerekend dit werk, uitgegeven in de Fibula-reeks, komt niet voor in de literaturopgave. Het boekje leert onder meer dat het eerste blad (no. 50, Breda) in 1850 verscheen (na een kleine oplage in 1845) en de laatste uit de reeks (waaronder het titelblad), in 1864.

Dat de oorspronkelijke TMK een fraaie inkt biedt in de negentiende-eeuwse topografie van Nederland wordt bij de eerste blik in deze atlas duidelijk. Een legenda met tientallen handvatten voor het lezen van de kaarten met onder meer zes verschillende typen overzetveren en 14 landschapstypen (in verschillende stadia van eigentijdse ontwikkeling) moet wel tot de kern van de zaak doordringen. Zo zijn ontginningen en de aanleg van spoorwegen in het hele land te volgen, maar ook de waterdiepten en toenmalige oeverlijnen van buitenwateren als de Waddenzee en de Zuiderzee,

evenals zulke zaken als de totstandkoming van de Stelling van Amsterdam. Te veel om op te noemen dus. Een tweede blik – zeker die van een kenner – kan echter ook enige teleurstelling oproepen: hadden de finesses voor één of twee tientjes meer misschien beter uit de verf kunnen komen en was additioneel raadplegen van de oorspronkelijke kaart dan misschien helemaal niet meer nodig geweest? En zou de TMK dan wellicht ook op een wat duurzamer papier-soort gedrukt hebben kunnen zijn? Ondanks enkele tekortkomingen dus een aanrader (of beter: een *must*) voor onderzoekers op het gebied van ruimte en cultuurlandschap en voor bibliotheken en archieven. Ook voor wie de originele of facsimile's onder handbereik heeft, is er veel toegevoegde waarde, want een boek pak je toch sneller dan een (kwetsbare) kaartenmap. En gelukkig kun je een aantal onduidelijkheden, zoals voor wat betreft reliëf en bodemgebruik, altijd nog even naast de bovengenoemde gekleurde nettekeningen leggen.

Frits Niemeijer

advertentie

antiquariaat SANDERUS

Nederkouter 32
9000 Gent - Belgium

Tel. +32 9223.3590 - Fax +32 9223.3971
E-mail: sanderus@sanderusmaps.com

Early Antique Maps & Atlases

www.sanderusmaps.com

Inzendingen voor deze rubriek aan:
dr. Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht,
Faculteit Geowetenschappen,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht,
e-mail: peter@vanderkrogt.net.
Zie ook:
<http://cartography.geo.uu.nl/journals>

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Albers, Lutz, 'Die Ostfrieslandkarte des
Ubbo Emmius'. *Mitteilungen* (Freun-
deskreis für Cartographica in der
Stiftung Preussischer Kulturbesitz e.V.)
20 (2007): 18-29.

Bosatlas, *De Bosatlas van de Geschie-
deniscanon*. Groningen: Noordhoff
Uitgevers, 2008. - 60 blz., 140 kaarten,
10 grafieken - ISBN 978 9001 71296 9.
- € 19,95.

Brink, Lowie, 'De schoolwandkaart van
Nederland van frater Rafaël'. *Geo-Info*
5, 11 (2008): 422-429.

Buve, Raymond, & Martijn Storms, *De
Nederlandse cartografie van Latijns
Amerika: Kaarten uit de collectie Van
Keulen en de collectie Bodel
Nijenburg = A cartografia
neerlandesa da América Latina:
Mapas da coleção Van Keulen e da
coleção Bodel Nijenburg* (Kleine
publicaties van de Leidse Universiteits-
bibliotheek; 77). - Leiden: Universiteits-
bibliotheek Leiden. - 64 blz. - ISSN
0921-9293, deel 77. - Prijs € 10,-.

Diessen, J.R. van, & B. Nelemans,
Ceylon (Grote Atlas van de Verenigde
Oost-Indische Compagnie IV).
Voorburg: Asia Maior in samenwerking
met KNAG, Nationaal Archief en
Explokart, 2008. - 404 blz. - ISBN 978-
90-74861-29-8. - Prijs € 350,-.
Informatie <http://www.asiamaior.nl>.

Franssen, M., 'Ducatus Brabantiae boven
water? Een onbekende kaart van Jacob
van Deventer'. *Brabants Heem*
59(2007): 92-105. - Een kortere versie
verscheen in *Caert-Thresoor*
25(2006): 91-98.

Füssell, Stephan (red.), *Georg Braun
and Franz Hogenberg, Civitates
Orbis Terrarum, Cities of the World:
363 Engravings Revolutionize the
View of the World: Complete Edition
of the Colour Plates of 1572-1617*. -
Köln [etc.]: Taschen Verlag, 2008. - 504
blz. - Prijs € 150,-.
- ISBN 978-3-8228-5272-9. - Informatie
<http://www.taschen.de>

Geurts, A., en J. Schilder,
*Veranderende ruimte: Kaarten van
het Zuiderzeeproject en Flevoland*.

Lelystad: Nieuw Land 2008. 151 blz.
Begeleidende publicatie bij
gelijknamige tentoonstelling 24 sept.
2008-18 jan. 2009. Prijs € 45,-.

Informatie: —
<http://www.nieuwlandergoed.nl>

**Gomperts, Amrit, Arnoud Haag &
Peter Carey**, 'De veertiende-eeuwse
Javaanse hofstad Majapahit alsnog op
de kaart gezet'. *Caert-Thresoor* 27, 3
(2008): 71-78.

Heere, Elger, 'Verslag Historical GIS
2008 Conference - University of Essex,
Colchester'. *Geo-Info* 5, 9 (2008): 352.

Köbben, Barend, 'Kwestie van afstand',
Geografie 17, 8 (2008): 21. (Eerste
aflevering van de rubriek 'Kaartmis-
bruikers', over de vertekening in kaart
van de Londense Underground, de
eerste uitgave van Henry C. Beck uit
1931 wordt genoemd).

**Liebenberg, Elri, Peter Collier, &
Imre Josef Demhardt** (ed.),
*Proceedings of the Symposium on
'Shifting Boundaries': The History of
Cartography in the 19th and 20th
centuries*, Portsmouth University,
United Kingdom, 10-12 September
2008. [S.l.]: ICA Commission on the
History of Cartography In the 19th
and 20th centuries, 2008. - CD-Rom.
Informatie
<http://www.icahistcarto.org>

Medynska-Gulij, Beata, 'De beoordeling
van het ontwerp van oude kaarten: De
zestiende-eeuwse Europakaarten uit
de atlanten van Ortelius, De Jode en
Mercator'. *Caert-Thresoor* 27, 3
(2008): 57-65.

Ptolemaeus, 'Ptolemy's Geography and
Renaissance Mapmakers: A Catalogue
of the Exhibition at the Newberry
Library'. *Mapline: A newsletter
published by the Hermon Dunlap
Smith Center for the History of
Cartography at the Newberry
Library*, ed. Sarah Adair Frank, Nrs.
106-107, Summer 2008. - 20 pp.

Recke, Michael, *Seekarten der Nord-
und Ostsee*. Zetel: Komregis Verlag,
2008. - 144 blz. - ISBN 978-3-938501-
30-6. Informatie: www.komregis.de.

Begeleidend boek bij tentoonstelling
in de Johannes a Lasco Bibliotheek,
Emden, in april 2008.

Reeuwijk, Alexander, *Van atlas tot
routeplanner: Ottens' atlas in Teylers
Museum*. Amsterdam: Nieuw
Amsterdam, 2008. - 64 blz. - ISBN 978
9046 80517 6. - € 19,95.

Roever, A.G. de, & B.A. Brommer,
Indische Archipel en Oceanië (Grote
Atlas van de Verenigde Oost-Indische
Compagnie III). Voorburg: Asia Maior
in samenwerking met KNAG, Nationaal
Archief en Explokart, 2008. - 424 blz. -
ISBN 978-90-74861-28-1. Prijs € 350,-.
Informatie <http://www.asiamaior.nl>.

Shirley, Rodney, 'England's Gain:
Netherlanders in Elizabethan England
Part II'. *IMCoS Journal* 113 (Summer
2008): 27-36

Storms, Martijn, 'Europese kaartbeheer-
ders kijken naar de toekomst. Verslag
van de zestiende LIBER Groupe des
Cartothécaires Conferentie', *Geo-Info*
5, 9 (2008): 344-346. (ook gepubli-
ceerd in *Caert-Thresoor* 27, 3 (2008)).

Storms, Martijn, 'De drie kaartboeken
van Marcellis van Oort. Rhenen opgeme-
ten rond 1600'. In L. Bultje-van Dillen et
al (red.), *Geschiedenis van Rhenen*,
192-201, 559-561. (Historische Heuvel-
rug Reeks 15). Utrecht: Matrijs, 2008.

Swift, Michael, and Angus Konstam,
Cities of the Renaissance World.
London: Compendium Publishing Ltd.,
2008. - 224 blz. - ISBN 978-1-906347-
10-9; £ 25. - Reproductie van 53 platen
uit de stedenatlas van Braun & Hogen-
berg met historische beschrijvingen.

**Talbert, Richard J.A., and Richard W.
Unger** (ed.), *Cartography in
Antiquity and the Middle Ages: Fresh
Perspectives, New Methods* (Techno-
logy and Change in History, 10). -
Leiden: Brill, 2008. - xxii, 318 blz. -
ISBN 978 90 04 16663 9. - Prijs € 99,-.

Vanpaemel, Geert, 'Dubbelportret:
Michael-Florent van Langren (ca. 1600-
1675) als ingenieur en astronoom'. *Stu-
dium: Tijdschrift voor Wetenschaps-
en Universiteitsgeschiedenis* 1 (2008)
1:13-31

Visser, Sophie, 'Naar een virtuele werkruimte voor oude kaarten als historische bron'. *Caert-Thresoor* 27, 3 (2008): 66-70.

Vries, Margreet de (red.), *Open kaart: Liber Amicorum Dick de Vries*. Den Haag: Uitgeverij De Vries, 2008. - 36 blz. [geen ISBN]. - In een oplage van 25 verschenen en zolang de voorraad strekt bij Dirk de Vries (ddevries@zeelandnet.nl) verkrijgbaar voor € 17,50, exclusief verzendkosten. Uitgegeven ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van Dick de Vries op 1 juli 2008 met de bijdragen:

- Poëtisch prospect van Dick de Schatbewaarder, door Paul Gerretsen (blz. 11-12).
- Open kaart, door Jos.A.A.M. Biemans (blz. 13-15).
- Dick op jacht. Hallucinations scientifiques: Monumenta Cartographica Zeelandica, door Charles van den Heuvel (blz. 16-18).
- Rechte koers, door Marijke Donkersloot-de Vrij (blz. 19-20).
- Het leven hangt af van toevalligheden, door Paul Hoftijzer (blz. 21-24).

- Zeeuwsbreed denken en Walcherse arrogantie, door Lous Coppelse (blz. 25-27).

- Dick, de Zeeuwse Fries, door Henk Deys (blz. 28-30).

- Dick de Vries en de regels van het spel, door Piet Ratsma (blz. 31-33).

Werner, Jan, 'Een wereldkastje', *Geografie* 17, 8 (2008): 38. (Afl levering van de rubriek 'Kaart in beeld', over het Blaeukabinet in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

Werner, Jan, 'Hamburg 1842: een stadsbrand in kaart'. *Geografie* 17, 9 (2008): 44-45.

Westra, Frans, 'Een vestingplan van Zierikzee door Bernard de Gomme (1620-1685)', *Stad en Lande: Historische bijdragen en mededelingen van de vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland* 44/120 (2007): 5-8.

Wouda, Bertus, 'Doordachte dieptelijnen op Rotterdamse rivierkaarten: De Nieuwe Waterweg in 1697 door Pierre Ancelin gekarteerd'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 16, 2 (dec. 2007): 69-92.

Gouden Kalf: Andere verrichtingen van de door professor Vening Meinesz benutte Nederlandse onderzeeboten' (blz. 54-67).

- Holsbrink, Henk, 'Een interessante gevelsteen in Friesland (4): De gevelsteen van Sjoerd Haeckma' (blz. 68-71).

De Hollandse Cirkel 10, 3 (sept. 2008)

- Mohrmann, Jeroen, 'Hoe rond 1845 Nederlandse officieren Deshima en daarmee Japan op de kaart zetten' (blz. 83-96).
- Boer, Adri den, 'Optiekbedrijf Defensie 150 jaar' (blz. 97-100).
- Holsbrink, Henk, 'De onrechtvaardige landmeter (3)' (blz. 100-103).
- Pouls, Henri, 'Een halve Hollandse cirkel is geen Hollandse cirkel' (blz. 113-119).

IMCoS Journal 113 (Summer 2008)

- Kanas, Nick, 'Celestial Mapping of the Southern Heavens' (blz. 7-13).
- Robson, John, 'Cartographers with Cook: The cartographic output of men who sailed to New Zealand with Captain Cook' (blz. 27-30).
- Reinhartz, Dennis, 'The Noble Savage and Enlightenment Maps' (blz. 39-46).
- Gallner, Ernst, 'Daniel's Dream Map: The Wittenberg World Map 1529-1661' (blz. 49-53).

IMCoS Journal 114 (Autumn 2008)

- Smith, Richard, 'Cape Ortegal: Enigmas and errors in its early cartography' (blz. 5-10).
- Slater, Terry R., 'Warwickshire 1720-1820: Beighton and Greenwood compared' (blz. 13-17).
- Shirley, Rodney, 'England's Gain: Netherlands in Elizabethan England Part II' (blz. 27-36).
- Stewart, Roger, 'Who was D.I.R. Forster? 'Carte von der Südlichen Spitze von Africa... von D.I.R. Forster' (1797)' (blz. 39-42).

Mitteilungen (Freundeskreis für Cartographica in der Stiftung Preussischer Kulturbesitz e. V.)

- Pászti, László, 'Hungarica-Forschung in der Kartensammlung der Staatsbibliothek zu Berlin 2004-2007' (blz. 6-13).
- Crom, Wolfgang, 'Heinrich Berghaus 1797-1884 - Erster Teil' (blz. 14-17).
- Albers, Lutz, 'Die Ostfrieslandkarte des Ubbo Emmius' (blz. 18-29).

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

e-Perimtron 3,1 (2008)

On-line tijdschrift:

<http://www.e-perimtron.org>

- Federzoni, Laura, 'The digital restoration of ancient maps in Italy: Experiences and reflections' (blz. 1-9).
- Pridal, Petr, and Petr Žabicka, 'Tiles as an approach to on-line publishing of scanned old maps, vedute and other historical documents' (blz. 10-21).
- Livieratos, Evangelos, Angeliki Tsorlini, Chrysoula Boutoura, and Manolis Manoledakis, 'Ptolemy's Geographia in digits' (blz. 22-39).
- Fangary, Amr, and Malak Wahba, 'Digitizing and Bibliographic Referencing of Cartographic Material: CULTNAT's Experience with the National Library of Egypt and the Egyptian Geographic Society' (blz. 40-45).
- Ploutoglou, Nopi, Maria Pazarli, and Chrysoula Boutoura, 'The Petr Ivanovich Sevastianov's 19th century Holy Mt Athos plans, embedded in a modern digital 3-D local cartographic environment' (blz. 46-52).

e-Perimtron 3,2 (2008)

On-line tijdschrift:

<http://www.e-perimtron.org>

- Šolar, Renata, and Dalibor Radovan, 'The change of paradigms in digital map libraries' (blz. 53-62).
- Fernández-Wytenbach, A., J. Moya-Hondurilla, M. Álvarez, and M. Bernabé-Poveda, 'First approaches to the usability of digital map libraries' (blz. 63-76).
- Bouvin, Gérard, and Wouter Bracke, 'Digitization and analytical bibliography' (blz. 77-85).
- Gómez-Muñoz, Alicia, and Beatriz González-Suárez, 'Information and communication technologies (ICTs) for web dissemination of historical cartography of Extremadura' (blz. 86-94).
- Livieratos, Evangelos, 'The Anthimos Gazis world map in Kozani' (blz. 95-100).

De Hollandse Cirkel 10, 2 (juni 2008)

- Scheele, Theo, 'Drie generaties Adan' (blz. 46-53).
- Aardoom, Leen, 'Duiken zonder

Overzicht inhoud 27ste jaargang 2008

AARDOOM, L.

Kaart van het polderdistrict Veluwe (1879), relict van een regionaal probleem 16-22

BLANKEMEIJER, Rolf

Waar een wil is is een weg: kaarten van het mytische Hunsow 1-4

BRINK, Egbert

"Als off men daer sellfs in locu waer". Vroeg zeventiende-eeuwse verveningkaarten van Zuidwest- Drenthe 104-109

FOMENKO, Igor

De manuscriptglobe van Blaeu-Vingboons in Moskou 90-97

GOMPERTS, Amrit en Arnoud Haag en Peter Carey

De veertiende-eeuwse Javaanse hofstad Majapahit alsnog op de kaart gezet 71-78

GOSSELINK, Martine

Johannes Vingboons (1616/7-1670), een kopiist pur sang 43-47

HEIJDEN, Henk van der

Vaderlandse geschiedenis in kaart 11-14

JENNY, Bernhard & Elger Heere

Visualisering van de planimetrische nauwkeurigheid van oude kaarten met MapAnalyst 5-10

KROGT, Peter van der

Lokale kaarten van Nederland uit de late Middeleeuwen 29-42

MEDYNSKA-GULIJ, Beata

De beoordeling van het ontwerp van oude kaarten. De zestiende-eeuwse Europakaarten uit de atlanten van Ortelius, De Jode en Mercator 57-65

STORMS, Martijn

Europese kaartbeheerders kijken naar de toekomst. Verslag van de zestiende LIBER Groupe des Cartothécaires Conferentie in Amsterdam 79-81

VISSER, Sophie

Naar een virtuele werkruimte voor oude kaarten als historische bron 66-70

WANING, Jan Willem van

Schotanus' Friesche Atlas als politieke stellingname 97-103

@ la Carte

Kartografische blogs 25
Bonnebladjes van Brabant 48
Digitale restauratie wandkaarten De Wit 82
Historische luchtfoto's van Flevoland 110

Varia Cartographica

24, 49-50, 83-84, 111-112

Besprekingen

Maps. Finding our place in the World, (red.) J.R.

Akerman & R.W. Karrow Jr. - Chicago / London: The University of Chicago Press, 2007.

(door Elger Heere) 23-24

Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw,

Boudewijn Bakker en Erik Schmitz. - Bussum: Uitgeverij Thoth; Stadsarchief Amsterdam, 2007.

(door Remmelt Daalder) 51-52

The Mapping of Africa; A Cartobibliography of Printed Maps of the African Continent to 1700,

R.L. Betz. - 't Goy: HES & De Graaf Publishers, 2007.

(door Wulf Bodenstein) 115-116

Een rijk bezit: Skasterlân op de achttiende-eeuwse kaarten van Johan Vegelin van Claerbergen /

Karel F. Gildemacher & Jacob H.P. van der Vaart.

(door Martijn Storms) 116-117

Bibliografie en foto-overzicht van de Nederlandse schoolwandkaarten (1801-1975),

Lowie Brink. - Nijmegen: Antiquariaat De Wereld aan de Wand, cop. 2007. (door Lida Ruitinga)

117-118

Antwerpen: atlas van een stad in ontwikkeling,

Rutger Tijs. - Tiel: Lannoo, 2007.

(door Joost Depuydt) 119

Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der

Nederlanden (TMK), 1864,

Marcel Kuiper & Rob Kersbergen.

(door Frits Niemeijer) 119-120

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

26-27, 53-54, 86-87, 121-122

Losse nummers Caert-Thresoor in de verkoop

Op verzoek van de uitgever van Caert-Thresoor zal de opslag van oude nummers worden beperkt. U kunt daarom (bijna) alle nummers Caert-Thresoor vanaf 1982 bestellen voor een "zacht prijsje" van 2 euro per stuk zolang de voorraad strekt. Voor een bestelling van alle nog beschikbare nummers (ongeveer 90!) rekenen we 150 euro plus verzendkosten; voor de Randstad zijn er andere regelingen van verzending mogelijk!

Bestellingen aan hanskok@introweb.nl of fax 0252 415227

Arie Vis 1931-2008

Kort voor het ter perse gaan van dit nummer bereikte ons het bericht dat op 22 november is overleden Arie Vis, die als oprichter van Uitgeverij Canaletto en directeur van Drukkerij Vis Offset van enorme betekenis is geweest voor de historische kartografie in Nederland. Hij was direct betrokken bij de oprichting van Caert-Thresoor. In het volgende nummer van Caert-Thresoor verschijnt een uitgebreid In Memoriam.

De redactie

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

P.J. KIPP

RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 2516010

Archivering, conservering en restauratie van kaarten en collecties

- Conservering en restauratie van kaarten met behoud van authenticiteit
- Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
- Vervaardiging van zuurvrije dozen
- Beschrijving en restauratie van tekeningen, kaarten, atlanten, reisverslagen, boeken etc.
- Doen van onderzoek en maken van een inventaris of catalogus van kleine collecties

www.pictura-im.nl

contact@pictura-im.nl

072 53320444

Beheren

e-depot
hosting
database

Publiceren

website
webwinkel
e-learning

Digitaliseren

schilderij
foto
boek
kaart
document
bouwtekening
fiche
microfilm
film

Fotografie

interieur
object
3D-shot

Restoration-Workshop Paul Peters

Op het terrein van de kartografie bieden wij een in brede kring erkende expertise ten dienste van de conservering en restauratie van

○ GLOBES

en verwante objecten,

○ KAARTEN

(ook zeer grote formaten tot ca. 350 x 350 cm),

○ ATLASSEN en STEDEBOEKEN

Object-specifieke, passief-conserverende restauratie van papier, incunabelen en oude drukken, grafiek, kerkelijke en overheidsdocumenten, charters en zegels, uit alle tijden.

Restoration-Workshop Paul Peters is lid van de VeRes, de VAR en de IADA (International Association of Book and Paper Conservators).

Ons dochterbedrijf
Iris Antique Globes and Maps
verkoopt historisch belangrijke en decoratieve globes uit het midden van de 17de tot het midden van de 20ste eeuw.

Op www.irisglobes.nl maakt u kennis met een keuze uit de steeds wisselende voorraad.

Bezoekadres van beide bedrijven:
Dorpsstraat 31^B, 7218 AB Almen
Telefoon: 0575 43 94 44, fax: 0575 43 39 73.
info@paulpeters.demon.nl - info@irisglobes.nl

WIJ ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE AANKOOP VAN (BESCHADIGDE, INCOMPLETE) GLOBES EN VERWANTE OBJECTEN

HONDIUS

BOOK AND PRINT AUCTIONS

Next Auction:

10/11 MARCH 2009

New address:

Graaf van Burenstraat 12
7411 RW Deventer

Contact:

T +31 - 575 439 443

F +31 - 575 433 973

M +31 - 610 299 776

E info@hondiusauctions.com

I www.hondiusauctions.com

Dorpsstraat 31b • 7218 AB Almen
The Netherlands